

Demoni i zagrobna božanstva Etruščana

Miše, Monika

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:111965>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-09**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest

Sveučilišni prijediplomski studij

Povijest

Monika Miše

Demoni i zagrobna božanstva Etruščana

Završni rad

Zadar, 2024.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Monika Miše**, ovime izjavljujem da je moj **završni** rad pod naslovom **Demoni i zagrobna božanstva Etruščana** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Nijedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 2024.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

Odjel za povijest

Preddiplomski sveučilišni studij povijesti (jednopedmetni)

Demoni i zagrobna božanstva Etruščana

Završni rad

Student/ica:

Monika Miše

Mentor/ica:

Izv. prof. dr. sc. Zrinka Serventi

Zadar, 2024.

Sadržaj:

1. Uvod.....	1
2. Religija Etruščana	2
2.1. Zagrebačka lanena knjiga.....	3
2.2. Jetra iz Piacenze	4
2.3. Tegula iz Kapue	5
2.4. Etruščanski proroci – <i>Tages</i> i <i>Vegoja</i>	5
3. Zagrobna božanstva Etruščana.....	8
3.1 Božanstvo <i>Aita</i>	10
3.2. Božica <i>Phersipnai</i>	14
3.3. Božanstva <i>Šuri</i> i <i>Catha</i>	16
3.4. Božanstvo <i>Lur</i>	19
4. Etruščanski zagrobni demoni	21
5. Zagrobni svijet Etruščana.....	34
6. Zaključak.....	42
7. Sažetak	44
8. Summary	45
9. Popis literature	46

1. Uvod

Etrušćanski demoni i zagrobna božanstva poznati su, kao i povijest etrušćanske civilizacije, zahvaljujući pisanju antičkih autora te nalazima sačuvanih epigrafskih spomenika i etrušćanske umjetnosti. Etrušćani su bili poznati po svojoj pobožnosti i vještini proučavanja religijskih fenomena čime su se isticali među ostalim narodima. Veliku važnost za proučavanje etrušćanske religije imaju arheološki nalazi. Naime, zbog malobrojnih pisanih izvora religija Etrušćana proučava se primarno analizom brojnih zrcala, zidnih fresaka, keramike te zagrobnih urna i sarkofaga koji su oslikani brojnim mitološkim scenama. Sukladno tome, cilj je ovog rada analizirati i prikazati etrušćanske demone i zagrobna božanstva te istražiti karakteristike etrušćanske religije i etrušćanskog poimanja smrti i zagrobnog svijeta, s konačnim ciljem boljeg razumijevanja etrušćanske religije.

Na početku je prikazan geografski okvir Etrurije te i sam početak etrušćanske religije za koju etrušćanski mit navodi da im je dana od strane proroka i božanstava. Zatim su prikazana etrušćanska božanstva podzemlja *Aita*, *Šuri*, *Catha*, *Phersipnai* i *Lur* koji su kroz njihove prikaze u umjetnosti uspoređeni i poistovječeni s grčkim božanstvima, čime je i sama etrušćanska religija pobliže pojašnjena. Naime, Etrušćani su prilikom kontakta s Grcima mitove sinkretizirali sa svojim već razvijenim vjerovanjima te su pomoću mita prikazivali i komunicirali upravo ta specifična vjerovanja koja se ponekad razlikuju od grčkih. Njihova se interpretacija mita ne može nazivati pogrešnom, ali uz nedostatak literarnih izvora teško je spoznati precizno značenje njihove religije i mita. Rad se stoga bavi komparativnom mitologijom kako bi se pobliže prikazali demoni i zagrobna božanstva Etrušćana i njihovo značenje. Osim toga, prikazani su i demoni *Charun*, *Tuchulcha* i *Vanth* te psihopomp *Turms Aitas*. U posljednjem poglavlju prikazan je put pokojnika prema podzemlju, vjerovanja Etrušćana o smrti i pogrebni običaji.

2. Religija Etruščana

Etruščani, koje su Grci nazivali *Tyrrhenoi*, a Rimljani *Etrusci* ili *Tusci*, živjeli su na Apeninskom poluotoku između rijeke Arno na sjeveru i rijeke Tiber na jugu i istoku, dok je na zapadu bilo Tirensko more, blizu kojeg su se smjestili poznati etruščanski gradovi Tarkvinija, Vulci, Cerveteri (Caere) i Populonija.¹ Massimo Pallottino etruščanski teritorij dijeli na južnu, središnju i sjevernu regiju. Južna regija nalazila se od rijeke Fiore koja se ulijeva u Tirensko more sve do rijeke Paglije – ovo bi ujedno odgovaralo i današnjoj granici Lacija i Toskane. Središnja i sjeverna Etrurija obuhvaćale bi prostor Apeninske zone, južno od rijeke Arno.² Na tom su području Etruščani razvili svoju civilizaciju, pri čemu je plodno tlo omogućilo razvoj agrikulture, bogati rudnici potakli su razvoj metalurgije, a blizina mora doprinijela je razvoju pomorske trgovine Mediteranom te kontaktima s drugim civilizacijama, što je ujedno utjecalo i na samu religiju.³

Etruščanski panteon božanstava i priroda etruščanske religije poznati su, kao i povijest etruščanske civilizacije, zbog rimskih i grčkih autora te sačuvanih epigrafskih i materijalnih izvora. Etruščani su bili poznati po svojoj pobožnosti i vještini proučavanja religijskih fenomena i praksi proricanja, te su se time isticali među ostalim narodima. Proricanje se temeljilo na proučavanju prirode i pojava u prirodi kao što su, primjerice, let ptica te utroba i jetra životinja. Etruščansko poimanje religije različito je od rimskog – na primjer Seneka Mlađi navodi kako Rimljani smatraju da munja nastaje iz sudaranja oblaka, dok Etruščani vjeruju kako se oblaci sudaraju da bi munja nastala. Također, on navodi kako Etruščani smatraju da je sve što se događa u prirodi znak nekog budućeg događaja (Sen. *QNat.* 2.41-45.). Drugim riječima, Etruščani smatraju kako su bogovi oni koji pokreću stvari

¹ N. T. de Grummond, 2006, 1.

² M. Pallottino, 2008, 252.

³ L. Rombai, 1985, 6.

u prirodi te se volja bogova može iščitati proučavanjem prirode i događaja oko nas. Naravno, važno je napomenuti da su gotovo svi rimski autori komentirali etruščanska vjerovanja nakon 1. st. pr. n. e. kada je kultura i religija Etrurije već bila isprepletena s rimskom.⁴

Iz antičkih izvora poznata je *disciplina Etrusca* i time naslovi izgubljenih svetih knjiga kao što su *Libri rituales*, *Libri fatales*, *Libri fulgurales*, *Libri Acheruntici* te dvije knjige nazvane po imenima dvoje etruščanskih proroka, *Libri Tagetici* i *Libri Vegoici*, koje se odnose na znanje proricanja koje su Etruščanima prenijeli proroci Tages i Vegoja. *Libri Tagetici* imali su posebno poglavlje o zagrobnom životu, ali je glavni fokus etruščanskih knjiga bio pružiti upute o proricanju kako bi se obrazovali svećenici koji bi trebali tumačiti znakove, a time i volju bogova. U tom kontekstu važni su i nalazi poput Zagrebačke lanene knjige, jetre iz Piacenze i tegule iz Capue.⁵

2.1. Zagrebačka lanena knjiga

Zagrebačka lanena knjiga najduži je, a ujedno i najznačajniji sačuvani etruščanski vjerski zapis koji se prvotno smatrao pogrebnom ritualnom knjigom. Ovaj je zapis poznat kao *liber linteus* i potječe iz helenističkog razdoblja, a dijelovi su sačuvani jer su korišteni kao zavoji na egipatskoj mumiji. Tekst se sastoji od otprilike 1200 riječi, koje su raspoređene u 12 vertikalnih stupaca, a sadrži imena božanstava među kojima se nalaze i zagrobna božanstva kao što je *Lur* i *Vetis*, te opise žrtvovanja, prinosa i molitvi koji su se trebali održavati na određene datume. Zagrebačka lanena knjiga prikazuje i etruščansku podjelu vremena na dane, mjesece i dijelove godine, slično rimskoj podjeli na Kalende, None i Ide.⁶

⁴ N. T. de Grummond, E. Simon, 2006, 1.

⁵ N. T. de Grummond, E. Simon, 2006, 1, 9-11.

⁶ N. T. de Grummond, E. Simon, 2006, 10, 119.

2.2. Jetra iz Piacenze

Model brončane jetre iz Piacenze, koja se datira oko 100. g. pr. n. e., nosi imena božanstava te se pretpostavlja da je bio korišten kao sredstvo za podučavanje etruščanskih svećenika o proricanju. Jetra se sastoji od četrdeset i dvije sekcije, od kojih svaka sadrži ime božanstava, šesnaest rubnih sekcija odgovaraju šesnaest regija neba, dok donja strana jetre sadrži imena bogova sunca i mjeseca. Temeljna etruščanska podjela neba temelji se na dvije glavne osi - osi koja spaja sjever i jug te prema osi koja spaja istok i zapad. Sjeverni dio neba naziva se stražnji dio, odnosno *pars postica*, i smatran je nepovoljnim. Nasuprot tome, južni dio, nazvan prednji dio ili *pars antica*, smatran je povoljnim. Također su i istočni dijelovi neba, zvani *pars familiaris* ili *pars sinistra*, bili povezani s povoljnim božanstvima dok su zapadni dijelovi, *pars dextra* ili *pars hostilis*, bili smatrani područjima nepovoljnih i zastrašujućih bogova, povezanih s podzemljem.⁷ Podzemna božanstva koja se spominju na jetri prikazana su u zapadnom dijelu neba, a to su *Cel*, *Cvl* (vjerojatno *Culsans* ili *Culs*), *Vetis* ili *Veiovis* te *Cilens*. Prikazano je i božanstvo *Lathans* ili *Letham* koje se može povezati sa plodnošću i podzemljem, pri čemu je ono spomenuto i na Teguli iz Kapue.⁸ Jetra je primjer etruščanskog pogleda na svijet i vjerovanja o granicama i božanstvima koji vladaju nad određenim prostorima koji se protežu na zemlji, nebu, ali i podzemlju. Model jetre iz Piacenze prikazuje povezanost dijelova neba i površine jetre žrtvovane životinje koja je omogućavala etruščanskih svećenicima proučavanje božanske volje i sudbine.⁹

⁷ M. Pallottino, 2008, 314.

⁸ J. R. Jannot, 2005, 21, 162.

⁹ N. T. de Grummond, E. Simon, 2006, 10-11, 118.

2.3. Tegula iz Kapue

Tegula iz Kapue, koja se datira u rano 5. stoljeće pr. n. e., vrijedan je zapis religijskog kalendara koji se može usporediti s onim u Zagrebačkoj lanenoj knjizi ili rimskim Fastima. Tegula sadrži rupe za čavle te se prvotno smatralo kako su rupe služile za javno izlaganje u svetištu, ali postoji i teorija kako su rupe služile za pričvršćivanje niza dokumenata. Tegula je sastavljena od šezdeset i dva retka s gotovo tristo čitljivih riječi te predstavlja najduži poznati epigrafski natpis na etruščanskom jeziku. Kalendar koji je zapisan na teguli obuhvaća deset mjeseci, s početkom godine u ožujku, te je sličan rimskom kalendaru. Zapisane su i žrtve božanstvima te obredi i žrtvovanja na precizno određene datume među kojima se pojavljuju i božanstva podzemlja kao što je primjerice Letham. Božanstvo Letham, čiji spol nije jasno utvrđen, spomenuto je pet puta na Jetri iz Piacenze i nekoliko puta na Teguli iz Kapue, a prikazano je i na zrcalu iz Coma gdje je prikazano rođenje Menrve iz glave Tinije. Ako je Letham žensko božanstvo njen pandan bi mogla biti Ilitija, boginja rađanja.¹⁰ Osim Letham prisutna su i božanstva kao što je *Thanr*, koja se također pojavljuje u scenama rađanja na etruščanskim zrcalima te je povezana s ritualima prijelaza, te božanstva *Laran*, božanstvo rata, i *Tin*, vrhovno božanstvo Etrurije.¹¹

2.4. Etruščanski proroci – *Tages* i *Vegoja*

Prorok *Tages*, kako su ga zvali Rimljani, bio je unuk Jupitera, odnosno etruščanskog Tinije, i sin Genija, te je bio onaj koji je donio znanje zvano *Etrusca disciplina* Tarhonu, osnivaču grada Tarkvinije. Tarhon je bio svećenik, točnije *haruspex*, koji je volju bogova proučavao iz organa žrtvovanih životinja. Priča o Tagesovom prenošenju znanja proricanja

¹⁰ N. T. de Grummond, E. Simon, 2006, 58; G. Bonfante, L. Bonfante, 2002, 200; N. T. de Grummond, E. Simon, 2006, 11.

¹¹ N. T. de Grummond, E. Simon, 2006, 11.

nosi mitske karakteristike. Naime, priča glasi kako je neki seljak (u drugoj verziji sam *Tarchon*) obrađivao polje i plugom zaorao brazdu iz koje je izašao dječak. Dječak je izgledao kao novorođenče, ali je imao karakteristike starijeg čovjeka i mudrost istog. Uskoro se stanovništvo Etrurije okupilo kako bi čulo njegovu mudrost koju je, u jednoj verziji priče, prenio pjevanjem. *Tages* je, prema jednoj verziji priče, nestao isti dan, dok je u drugoj ostao uz Tarhona nastavljajući ga podučavati znanje proricanja.¹² Dio informacija o ovome može se iščitati i s reljefnog brončanog zrcala pronađenog u blizini Tarkvinije koje se datira otprilike u 300 g. pr. n. ere (Slika 1). Na tom je zrcalu mladić, označen kao *Pava Tarchies*, prikazan u ritualnoj pozi s podignutom lijevom nogom kako u ruci drži jetru koju proučava i na glavi nosi karakterističan šešir, te se smatra da je riječ o prikazu „dječaka Tagesa“. Pored njega stoji stariji čovjek, označen kao *Avl Tarchunus*, koji nosi sličan šešir, ali se on ne nalazi na njegovoj glavi već visi s njegovih ramena. Smatra se kako je ovo prikaz Tagesa koji podučava Tarhona hepatoskopiji, a šešir koji stoji na glavi Tagesa označava njegovo znanje proricanja. Desno na zrcalu stoji *Veltune* koji je prikazan bradat i gol sa kopljem u ruci te bi on vjerojatno predstavljao vrhovno božanstvo Etruščana. Naime, Varon (Varro, *Ling.* 5.46) spominje glavnog boga Etrurije, *deus princeps Etruriae*, i za njega koristi ime *Vortumnus*, pri čemu bi to ime mogao biti alternativni rimski pravopis za božanstvo koje se kod Rimljana pojavljuje kao *Vertumnus*, ali i kao *Voltumna*. *Veltune* je glavni kult imao u Volsiniju gdje postoje dokazi štovanja Tinije, i upravo je ovo svetište *Fanum Voltumnae* bilo religijsko središte Etruščana.¹³ Ostale figure na zrcalu manje su jasne, poput žene označene kao *Ucernei* ili muškarca označenog kao *Rathlth* koji nosi lovorovo lišće i smatra se personifikacijom svetišta gdje se odvijala ova scena.¹⁴

¹² N. T. de Grummond, E. Simon, 2006, 23.

¹³ N. T. de Grummond, 2006, 63, 64.

¹⁴ N. T. de Grummond, 2006, 27.

Slika 1. Zrcalo na kojem je prikazan *Pava Tarchies* (N. T. de Grummond, E. Simon, 2006, 30).

Tagesovo rođenje iz zemljine utrobe nosi mitske karakteristike jer i samo oranje brazde, koje za nas ima trivijalno značenje, u svijetu gdje je mit imao središnju ulogu ima religijski smisao. Plodnost žene se u takvim zajednicama izjednačava sa plodnošću zemlje te je uspješno obavljanje sijanja i sam rast biljaka izjednačavan sa ženskom mogućnošću stvaranja i rađanja. U europskoj tradiciji postojala su vjerovanja o djeci koja dolaze, kao i *Tages*, iz zemlje, bunara, vode, kamena, drveća, itd., što je sam prikaz zemljine plodnosti. No, postoji poveznica i sa svijetom mrtvih koji borave u istoj zemlji koja daruje plodnost i život. Pokojnik se nerijetko pokapao u „položaj fetusa“ što govori u prilog cikličkom pogledu na svijet – čovjek koji svoj život i podrijetlo duguje zemlji u istu se zemlju vraća umiranjem, a duše predaka one su koje utječu na stvaranje i plodnost biljaka.¹⁵ Mit o Tagesu prikaz je ovih vjerovanja - njegov oblik djeteta i lice starca može se objasniti povezanošću kulta mrtvih i kulta plodnosti. *Tages* je dijete koje je dar božanstva zemlje, a lice starca

¹⁵ M. Eliade, 1958, 248, 249.

simbolizira mudrost pretka, drugim riječima on posjeduje staračku mudrost u tijelu djeteta. Tako bi i sama priroda etruščanske religije bila povezana sa zagrobnim svijetom.

Poznata proročica, nimfa *Begoe* (Vegoja), spominje se kao izvor za knjigu o munjama koja se čuvala u Apolonovom hramu u Rimu, a to znanje proricanja prenijela je Etruščaninu po imenu *Arruns Veltumnus*. Njeno ime nalazi se i na zrcalima kao i na zlatnom prstenu iz 4. st. pr. n. e., na kojem je atribuirana kao *Lasa Vecuvia*. Prikazivana je kako gleda u zrcalo, ali se ovdje vjerojatno ne radi o sceni uljepšavanja, kao kod nekih drugih prikaza na zrcalima, već je vjerojatno riječ o ritualu proricanja zvanom katoptromancija, koji je također povezan sa svijetom mrtvih.¹⁶

Vegojino proročanstvo govori o tome kako je podjela zemlje i uspostavljanje granica rezultat božanske intervencije vrhovnog božanstva Tinije u ljudske poslove. Time se uspostavila ravnoteža i spriječila ljudska pohlepa koja je mogla narušiti ravnotežu vlasništva. Etruščani su svijet podijelili prema kardinalnim točkama, postavljajući granice koje su, bile prirodne ili umjetne, bile pod zaštitom božanstava.¹⁷ Granice podzemnog svijeta i svijeta živih također su podijeljene, a na tim prijelazima stoje demoni kao čuvari između dva svijeta, pri čemu u samom zagrobnom svijetu vladaju zagrobna božanstva.

3. Zagrobna božanstva Etruščana

Etruščanska božanstva, koja su Rimljani povezivali s bogom Plutonom ili Dis Paterom, često su opisana kao božanstva podzemlja, tj. bogovi mrtvih i zagrobnog svijeta, ali se smatraju i božanstvima predaka. Naime, u ovakvim zajednicama zagrobni život je

¹⁶ N. T. de Grummond, E. Simon, 2006, 30,31.

¹⁷ N. T. de Grummond, E. Simon, 2006, 117.

upravo privilegija sjedinjenja s precima nakon smrti te su tako božanstva predaka ujedno i božanstva mrtvih.¹⁸ Etruščani su za svoje mrtve koristili incineraciju, ali i inhumaciju. Arheološki nalazi svjedoče o detaljnim pokopima i pogrebnim ritualima kako bi se osigurao siguran prijelaz pokojnika u zagrobni svijet, ali i nastavak života pokojnikove duše u zagrobnom svijetu, što je potkrijepljeno prinosima i žrtvama posvećenim pokojnicima u grobnicama.¹⁹ Vjerovalo se da preminuli pojedinac ostaje u blizini svoje grobnice, što je posebno značajno s pojedincima koji su bili utjecajni za života te se smatralo kako njihov duh ima snagu u zagrobnom svijetu. Grobnice nam daju važne informacije o vjerovanjima Etruščana o životu nakon smrti, kao i običajima i obredima vezanim za ta vjerovanja.²⁰ Upravo zato dolazi do kulta predaka gdje je predak i dalje blizak svojoj obitelji koja je među živima te oni precima prinose žrtve. No, kremacijom duša pokojnika mogla je otići u udaljeno mjesto, preko rijeke, kojem živi ne mogu pristupiti.²¹ Tako su u Etruriji žare napravljene u obliku kuće ili lica pokojnika osiguravale zaštitu i produljenje života pokojnikove duše u zagrobnom svijetu, a ujedno su bile i veza pokojnika sa obitelji na ovom svijetu(Slika 2).²²

Kod Etruščana ikonografska promjena u 4. st. pr. n. e., kada se u zagrobnoj umjetnosti sve više pojavljuju božanstva povezana sa zagrobnim svijetom poput *Aita* i *Phersipnai* sa demonima, odraz je promjenjive slike političke situacije u Etruriji koja se odrazila i na pogled o zagrobnom životu. Razvoj koncepta etruščanskog viđenja smrti može se vidjeti tijekom posljednjeg razdoblja etruščanske povijesti koje traje od 300. g. pr. n. e. do 1. st. pr. n. e. kada su pali pod rimsku vlast. Etruščani rimskim osvajanjem njihovog

¹⁸ R. Briffault, 1927, 73,74.

¹⁹ N. T. de Grummond, 2006, 209.

²⁰ M. Pallottino, 2008, 316.

²¹ J. E. Harrison, 1913, 41.

²² M. Pallottino, 2008, 317.

teritorija razvijaju stav prema smrti i sudbini koji je često pesimističan. U ovom razdoblju se na freskama u grobnicama često pojavljuju *Charun* i *Vanth*, etruščanski „demoni“ i psihopompi koji mrtve ispraćaju u zagrobni svijet.²³

Slika 2. Urna iz 7. st. pr. n. e. s prikazom lica pokojnika iz grada Chiusi. Preuzeto sa https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1853-0604-1

3.1 Božanstvo *Aita*

Kod Etruščana božanstvo i vladar zagrobnog svijeta je *Aita* koji se može izjednačiti sa grčkim Hadom, ali uz vlastite karakteristike, te je poznat od 4. st. pr. n. ere.²⁴ Tako je primjerice na reljefu iz Grobnice Orka II. i na reljefu iz Grobnice Golini prikazan *Aita* s vučjom kapom na glavi (Slika 3), što nije bio slučaj s grčkim Hadom. U etruščanskoj religiji ovakvi su prikazi rijetki među glavnim božanstvima, ali se demoni često prikazuju na takav način. Postoje pretpostavke da su u početnim stadijima religije bogovi zamišljeni kao životinje koji su se kasnije (možda upravo pod grčkim utjecajem) prikazivali u ljudskom obliku, ali je vjerojatnije kako su se apstraktni koncepti poput smrti prikazivali u kompleksnoj formi.²⁵ Sukladno tome, smatra se da je *Calu* rani prikaz božanstva podzemlja

²³ M. Pallottino, 2008, 272., J. R. Brandt, 2015, 106.

²⁴ I. Krauskopf, 1988, 394.

²⁵ I. Krauskopf, 2013, 524.

u obliku psa, ali se kao vladar podzemlja isključivo prikazuje *Aita*, dok se *Calu* spominje u kontekstu mrtvih koji njemu odlaze.²⁶

Slika 3. *Aita* sa vučjom kapom na glavi iz Grobnice Orka II. (N. T. de Grummond, E. Simon, 2006, 71).

Sukladno tome, *Aita* s vučjom kožom na glavi prikaz je simboličke domene smrti nad kojom vlada.²⁷ Osim toga, u indoeuropskoj tradiciji česti su etnonimi koji svoje značenje mogu povezati s vukom. To su primjerice samnitski Lukani u Italiji, za koje Heraklit s Ponta (Heracl. Pont. *Fragm. Hist. Gr.* 218) navodi da im ime potječe od riječi „lykos“ što znači vuk.²⁸ U njihovoj blizini živjeli su Hirpini koji su svoje ime dobili od samnitske riječi za vuka „hirpus“ te su tako poznati Hirpi Sorani, „vukovi Sore“ volškog grada, mladići koji su živjeli „kao vukovi“ pljačkajući, oslobođeni poreza i vojne obveze. Svake godine izvodili su ritual u čast boga Apolona, tijekom kojeg su hodali po gorućem drvu.²⁹ Imena ovih naroda po imenu životinje odraz je arhaičnog religijskog koncepta gdje se mitološki predak ili božanstvo, po legendi, prikazao u obliku vuka. Vuk je simbol bjegunca, a mnogi bogovi koji su štitili bjegunce imali su epitete ili imena povezana s vukovima kao što su, primjerice, *Zeus Lykoreius* ili *Apolon Lykeios*. Vuk, sa svojom sposobnosti putovanja na dugačke udaljenosti,

²⁶ N. T. de Grummond, E. Simon, 2006, 80.

²⁷ I. Krauskopf, 2013, 524-527.

²⁸ Heracl. Pont. *Fragm. Hist. Gr.* 218.

²⁹ M. Eliade, 1972, 2, 3.

i to posebice noću, smatran je životinjom prijelaza između života i smrti.³⁰ Ovi obredi tragovi su inicijacija diljem Europe. Bratstva mladih ratnika *Männerbünde* karakteristična su za germanski svijet gdje bi mladići također živjeli na margini društva i oponašali vukove. Skandinavski berserkeri također nose kožu vuka ili medvjeda tijekom borbe, a smrću u borbi oni dolaze u zagrobni svijet gdje se nalaze njihovi preci i vrhovni bog Odin. Ritualno oponašanje vukova karakteristika je inicijacije vojnika te su ovi muškarci, organizirani u bratstva, preživljavali oponašajući vukove. Cilj pretvaranja mladića u vuka je transformacija u predatorsku životinju povezanu sa smrću. Dok je god u vučjoj koži on preuzima vučje karakteristike i prestaje biti čovjek kao do tada te, simbolički, postaje životinja koja se nalazi izvan ljudskih zakona. Upravo to predstavlja i *Aita* koji nosi vučju kožu, dakle u domeni njegove vladavine, tj. zagrobnog svijeta, ne vladaju ljudski zakoni. Bratstva u kojima mladići žive kao vukovi i maskiranje u vukove slaveći povratak mrtvih prikazuje ritualnu odvojenost od normalnog života u svrhu inicijacije. Ovi mladići koji su odvojeni od civilizacije i rutine simbolički se nalaze u svijetu mrtvih, a pretvarajući se u vuka oni postaju mitski predak koji je ujedno i božanstvo mrtvih. *Aita* je prikazan sa vučjom kapom kako bi se prikazala njegova povezanost sa smrću naglašavajući krvoločnost ove životinje i njegova vladavina nad domenom smrti koja se može smatrati i bijegom iz svijeta živih.³¹

Pas kao čuvar podzemlja pojavljuje se kao motiv i u drugim mitologijama. U grčkoj mitologiji to je troglavi pas Kerber, u egipatskoj mitologiji to je Anubis kao šakal, u nordijskoj mitologiji to je *Garmr*. Pas vrši simboličku ulogu čuvara podzemlja i pojavljuje se na graničnim prijelazima kako u zagrobnom svijetu tako i u svijetu živih. Simbolizam neke životinje u religiji i mitu odgovara ulozi životinje u svijetu živih te se sama simbolika preslikava i na zagrobni svijet. Proučavanjem ponašanja životinja kao što su vukovi, psi i

³⁰ S. Fogliazza, 2020, 95, 96.

³¹ S. Fogliazza, 2020, 98.

šakali uočava se zanimljivo instinktivno ponašanje zakopavanja i otkopavanja kostiju što bi ih dalje povezivalo sa zagrobnim svijetom te su upravo zbog svoje povezanosti sa zagrobnim svijetom psi ponegdje bili i žrtvovani. U svetištu Cannicella, u kojem se štovalo žensko božanstvo (*Vei*, *Phersipnai* ili *Turan*), i u kojem su pronađeni reljefi na kojima su prikazani *Aita* i *Phersipnai* (Slika 4) te *Demetra* i *Kora*, pronađeni su ostaci žrtvovanih životinja, uključujući i žrtvovane pse. Pas je životinja izuzetno ktoničnog karaktera koja se često prikazuje i uz druge životinje koje izvršavaju sličnu simboličku funkciju kao što su pijetao ili zmije. U svetištu su pronađeni i ostatci vrana što bi sugeriralo i na mogućnost korištenja ovog svetišta kao mjesta za proricanje, jer je i samo proricanje usko povezano sa zagrobnim svijetom. Čuvajući vrata zagrobnog svijeta oni također vrše ulogu psihopompa – kad se duša pokojnika vraća među žive često je prikazana sa psom, a često su božanstva podzemlja, kao što je *Hekate*, prikazana kao psi. Pas bi, dakle, zbog svojih ktoničnih karakteristika, mogao biti smatran „nečistom“ životinjom i zbog toga žrtvovan s ciljem ritualne purifikacije.³² U kasnijim stadijima etruščanske kulture, *Aita* prestaje imati karakteristike vuka te je često prikazan na banketima uz suprugu *Phersipnai* (Slika 18) kao vladar podzemlja.

Slika 4. Skulptura *Aite* i *Phersipnai* iz 5. st. pr. n. e. iz svetišta Cannicella (N. T. de Grummond, E. Simon, 2006, 150.).

³² N. T. de Grummond, 2006, 150.

3.2. Božica *Phersipnai*

Božica *Phersipnai*, poznata od 6. st. pr. n. e., često je u umjetnosti prikazivana uz svog supruga *Aitu* kao vladarica podzemlja i domene smrti.³³ Prikaze božice *Phersipnai* nalazimo često u zagrobnom kontekstu, na sarkofazima i funerarnim artefaktima, čime se iskazuje želja za božanskim vodstvom za prijelaz u podzemlje. U Grobnici Orka II. *Phersipnai* i *Aita* prikazani su jedno uz drugo sa svojim atributima, a simbol božice su zmije koje vire iz njene kose. Simbolika zmije, koja je povezana sa Perzefonom i zagrobnim svijetom uopće, odnosi se na ideju o besmrtnosti zmije jer se zmija, mijenjajući kožu, iznova rađa, a tijekom zime je, kao i Perzefona, u podzemnom svijetu.³⁴ Od 6. st. pr. n. e. u Etruriji zmije imaju važnu simboličku ulogu. Kao životinje koje se nalaze ispod zemlje simbolički su povezane sa zagrobnim svijetom, ali i s plodnošću zbog njihovog oblika. Od 5. st. pr. n. e. zmije, a posebice zmije sa bradom, pojavljuju se skoro isključivo u zagrobnom kontekstu kao čuvari podzemlja, ali i zaštitnici koji se u grobnicama pojavljuju pored demona i psihopompa.³⁵ Zmije su simbolički usko povezane i sa Mjesecom koji se, također, iznova rađa te upravo zbog toga daruje plodnost, besmrtnost i znanje proricanja. Božice su često prikazivane sa zmijama u ruci (*Artemida* iz *Arkadije*, *Hekate*, *Perzefona*, itd.) ili sa zmijama u kosi kao *Phersipnai*, ali i *Gorgona* i *Erinije*. Mjesec je također povezan sa zemljom i ktoničnim silama zbog vjerovanja da je Zemlja postala od Mjeseca.³⁶

Na dvije žare *Phersipnai* je prikazana i kao sjedeća figura (Slika 5 i Slika 6). Na jednoj žari iz druge polovice 5. st. pr. n. e. pronađenoj u gradu *Chiusiju* *Phersipnai* je prikazana kako sjedi na prijestolju pored sfinge i drži u ruci šipak, simbol plodnosti, dok je

³³ H. Becker, M. Gleba, 2009, 222.

³⁴ Prema mitološkoj priči, Had je oteo Perzefonu te ona mora pola godine provesti u podzemlju (v. npr. Hom. *Hymn. Dem.* 371-374).

³⁵ L. C. Pieraccini, 2016, 93, 96.

³⁶ M. Eliade, 1958, 164, 168-169.

na drugoj žari iz grada Chianciana, također datiranoj u drugu polovicu 5. st. pr. n. e., prikazana kako u ruci drži dijete koje bi predstavljalo pokojnika. Ikonografski ovakav prikaz odgovara ženskim božanstvima kao što je primjerice Izida s Horusom. Također, majčino mlijeko važan je simbol besmrtnosti, a uz metalne pločice pronađene u grobnicama Tarkvinije koje prikazuju rađanje, dodatno se povezuje smrt sa ponovnim rađanjem. U ovom kontekstu *Phersipnai* bi izvršavala funkciju majke pokojnicima koji se nadaju nastavku života u zagrobnom svijetu.³⁷

Slika 5. Žara iz grada Chiusija s prikazom božice *Phersipnai* na prijestolju. (J. R. Jannot, 2000, 89.)

Slika 6. Žara iz grada Chianciano sa prikazom *Phersipnai* na prijestolju sa djetetom koje predstavlja pokojnika u ruci. (J. R. Jannot, 2000, 89.)

³⁷ J. R. Jannot, 2000, 89.

3.3. Božanstva *Śuri* i *Catha*

U etruščanskoj religiji bog planine Soracte poznat je kao *Śur* ili *Śuri* i izjednačava se s latinskim bogovima Apolonom Soranusom i Dis Paterom, bogom podzemlja. Tijekom 5. st. pr. n. e., *Śuri* je štovan pod imenom *Apa* „otac“, a u svetištu grada Pyrgija bio je štovan zajedno s božicom podzemlja Cavathom.³⁸ Nadalje, etruščanski Apolon, poznat pod imenom *Apulu*, identificiran je i s bogom Usilom,³⁹ kao i sa *Śurijem*, čime se dodatno naglašava i dualna priroda samog božanstva Apolona – poistovjećen je sa suncem i svjetlošću, ali ujedno i s podzemljem i tamom. Etruščani su, čini se, željeli da njihovi mrtvi u podzemlju imaju svjetlost, pa su u grobnicama svojih pokojnika često prikazivali lovor, svet bogu Apolonu koji je kod Etruščana usko povezan s podzemnim svijetom.⁴⁰ Lovori su često prikazivani zajedno s bršljanom boga Fuflunsa, etruščanskog Dioniza i Apulova brata. Na zrcalu iz Vulcija prikazan je mit u kojem Dioniz silazi u podzemlje kako bi spasio svoju majku Semelu. Na zrcalu su prikazani Semela i Fufluns u zagrljaju, s Apulom koji ih promatra te satirima. Ovaj prikaz Fuflunsa naglašava njegovu povezanost s podzemljem, što dodatno objašnjava zašto su Etruščani prikazivali bršljan u svojim grobnicama.⁴¹

Bog *Śuri*, izjednačen s Apolonom kao bog Sunca, bio je i donositelj kuge i destrukcije, prikazan s lukom kao božanstvo smrti koje šalje kazne. Apolon je, stoga, imao dvojaku prirodu: bio je bog iscjeljenja, ali i razaranja.⁴² Ime boga *Śuri* također označava "crno" ili "onoga koji je u crnom", što je povezano s prisutnošću crnih vulkanskih stijena u

³⁸ S. Fogliazza, 2020, 99, 100.

³⁹ Na jednom zrcalu pronađenom u Vulciju božanstvo sunca *Usil* prikazano je kako izranja iz mora, čime se prikazuje sinkretizacija sunca i podzemnog svijeta, slično kao u egipatskoj mitologiji gdje bog sunca Ra prolazi kroz podzemlje tijekom noći (N. T. de Grummond, E. Simon, 61).

⁴⁰ Lovor je također svet bogu Dionizu i božici Hekate te stoga povezan s podzemljem (R. Briffault, 1927, 150; S. Steingräber, 2006, 70).

⁴¹ N. T. de Grummond, E. Simon, 2006, 48, 49.

⁴² I. Krauskopf, 2013, 519.

svetištima posvećenima ovom bogu, dodatno naglašavajući njegovu vezu s podzemljem i destruktivnom moći vulkana. Etruščani na području rijeke Po Šurija su nazivali *Mantus* što dokazuje posveta *Manθ* pronađena na ulomku keramike u svetištu u Pontecagnanu gdje su također pronađeni ulomci keramike posvećeni Apolonu koji se poistovjećuje sa Šurijem.⁴³

Cavatha, koja se u natpisima pojavljuje pod imenima *Catha*, *Kavtha* ili *Cavutha*, nazivana je "kćerkom Sunca", što sugerira njezinu povezanost sa solarnim aspektom, ali i s podzemnim svijetom. Osim toga, tijekom 5. st. pr. n. e., *Cavatha* se štuje u svetištu u Pyrgiju zajedno sa božanstvom *Šuri*.⁴⁴ Činjenica da je u ovom svetištu *Cavatha* štovana uz božanstvo *Šuri*, koji je povezan sa Apolonom Soranom i stoga ima solarni identitet, moglo bi ukazivati na to da *Cavatha* i ne mora biti solarno božanstvo. Naime, solarna i lunarna božanstva često su se štovala zajedno pa bi *Šuri* mogao biti solarno, a *Cavatha* lunarno božanstvo.⁴⁵ Također, na jednom natpisu iz svetišta u Pyrgiju, *Cavatha* je spomenuta zajedno sa božanstvom *Šuri* na tekstu koji se prevodi kao „ja sam od Šurija i Cavathe“ i vjerojatno zapravo znači „ja sam od Sunca i Mjeseca“, što implicira vezu ovih božanstava sa Suncem i Mjesecom.⁴⁶

U svetištu u Pyrgiju pronađeno je šest antefiksa na kojima su, vrlo vjerojatno, prikazani *Cavatha* i *Šuri* (Slika 7). Naime, na reljefima je prikazan trkač sa sunčevim zrakama iza njega i ženska figura koja kontrolira dva konja. Trkač se često interpretira kao božanstvo Sunca te ga se poistovjećuje s božanstvom Usilom, iako se može tvrditi da je u ovom kontekstu riječ o Šuriju te bi, tako, božica koja s njim stoji u paru bila *Cavatha*. *Cavatha* bi se tu prikazivala kao *Potnia Hippon*, gospodarica konja, povezana sa Mjesecom.

⁴³ N. T. de Grummond, E. Simon, 2006, 141.

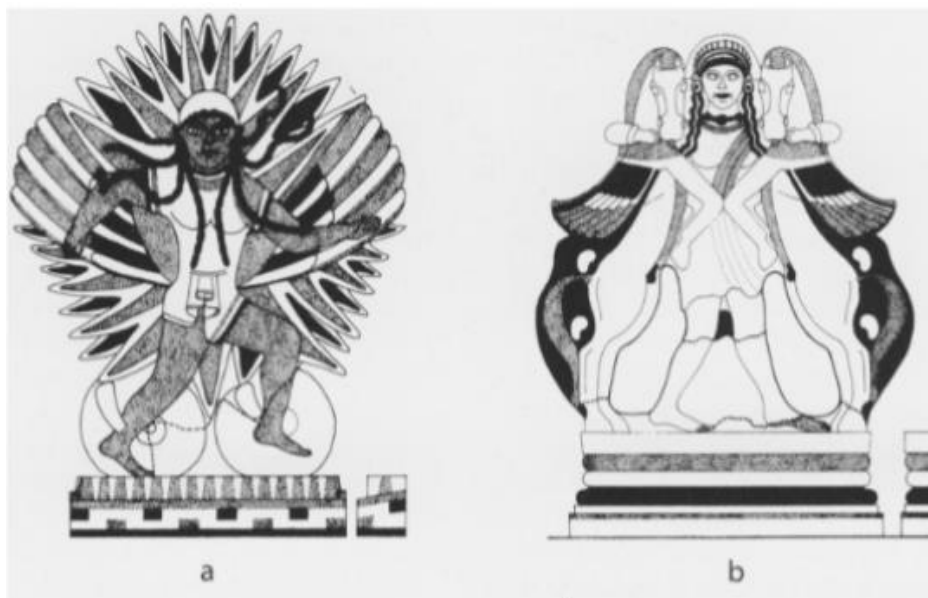
⁴⁴ S. Fogliazza, 2020, 99, 100.

⁴⁵ N. T. de Grummond, 2008, 442

⁴⁶ N. T. de Grummond, 2008, 423.

Osim toga, izvori navode kako je u svetištu bila štovana Leukoteja,⁴⁷ koja također ima lunarnu simboliku. Dakako, vjerojatnije je da su Grci pokušavali opisati kult božanstva koje im nije bilo dobro poznato te su ga usporedili s grčkim koje je atributima ovom bilo najbliže.⁴⁸

S obzirom na ove paralele, napomenula bih kako je moguće da je *Cavatha* imala sličnu ulogu kao i Artemida u grčkom panteonu. Na Delosu u Grčkoj, hram božice Artemide izgrađen je na mjestu gdje je prema legendi Dioniz spasio Demetru iz podzemlja, a na kovanicama iz Delosa nalaze se Artemida, Dioniz i Apolon kao tri polumjeseca što im, također, daje i lunarne karakteristike.⁴⁹ Sukladno tome, moglo bi se pretpostaviti da se u svetištu u Pyrgiju štovao *Šuri* kao mračna strana boga Apolona, zajedno s božicom Cavathom kao božanski par povezan sa smrću i podzemnim svijetom.⁵⁰

Slika 7. Dva antefiksa iz Pyrgija sa prikazom Šurija lijevo i Cavathe desno (N. T. de Grummond, 2008, 425).

⁴⁷ Arist. *Oec.* 2.1349b.33-5. Svetište se spominje u kontekstu pohoda Dionizija Sirakuškog na etruščanski teritorij te se navodi blago koje je on opljačkao iz hrama.

⁴⁸ N. T. de Grummond, 2008, 426.

⁴⁹ R. Briffault, 1927, 119, 144.

⁵⁰ J. Neils, 2008, 42, 44.

3.4. Božanstvo *Lur*

Lur, božanstvo etruščanskog panteona, najčešće se pojavljuje u kontekstu proricanja i zagrobnog svijeta. Poznata pločica iz Magliana, koja se datira u 5. st. pr. n. e.,⁵¹ i zrcalo iz Vulcija (Slika 8), koje se datira u 4. st. pr. n. e., indiciraju da je *Lur* bio povezan i s vrhovnim božanstvom Tinijom. To zrcalo prikazuje Lura na lijevoj strani ogledala kao mladog, nagog čovjeka razbarušene kose u sjedećem položaju s vojnim plaštem preko lijevog bedra i mačem u ruci, koji gleda prema središnjoj figuri s otvorenim ustima, što može nagovijestiti pjevanje ili razgovor. Zrcalo je ukrašeno prikazom bršljana, sugerirajući na povezanost sa podzemljem i zagrobnim svijetom. U sredini zrcala nalazi se Tinija, prikazan s plaštem oko struka, a iznad njegovog lijevog ramena prikazan je disk s pet zakrivljenih linija koji izlaze iz diska, što može sugerirati na nebesko tijelo. Figura s desne strane slabo je očuvana i teško ju je identificirati, a prikazuje mlađu mušku osobu u vojnom plaštu koja promatra božanstva s ritualno podignutom desnom nogom, tipičnom za scene proricanja. Moguće je kako je ovo božanstvo *Laran*, božanstvo rata, također povezano s Lurom.⁵² U pozadini se također nalazi glava koja izvire iz oblaka što dodatno sugerira na to da ova scena prikazuje scenu proricanja.⁵³

Motivi prikazani na zrcalima i drugim artefaktima često prikazuju glave u kontekstu proricanja. Na nakitu iz 3. st. pr. n. e. često su prikazani vojnici pored odrubljenih glava i/ili drugih dijelova tijela, što može ukazivati na ritualnu prirodu ovih scena i njihovu povezanost s Luovim kultom. Tacit (*Annales* 14.30) govori o pojavi ljudskih žrtvovanja kod Gala u kontekstu proricanja, a Strabon (5.2.3) izvještava o ritualu proricanja kod Kimbra koji bi

⁵¹ N. T. de Grummond, 2006, 11. 13., Pločica pronađena u Maglianu koja spominje imena božanstava, uključujući i kolektivno ime za bogove *aiser*.

⁵² N. T. de Grummond, 2014, 142., *Lur* se spominje na svijećnjaku iz Corchiana kao *l(a)rtla* što se može interpretirati kao njegova povezanost s Larima ili bogom Laranom.

⁵³ N. T. de Grummond, 2014, 143-147.

rasporili utrobu ratnih zarobljenika kako bi proricali iz njihovih utroba. Naravno, to ne znači kako su Gali ili Kimbri naučili Etrušćane proricanju iz ljudskih žrtava već sugerira na ovu mogućnost i kod Etrušćana.⁵⁴ Tijelo s odrubljenom glavom pronađeno je u gradu San Giovanale na dnu bunara, a epigrafski dokazi sugeriraju na to da je *Lur Larunitla* tu imao svoj kult.⁵⁵ Upitno je u kojoj su mjeri korištene ljudske žrtve u svrhu proricanja, ali ipak postoje dokazi koji sugeriraju na to, i to ne samo u kontekstu božanstva Lura. Ljudska žrtva dječaka iz 9. st. pr. n. e. pronađena je u Tarkviniji na mjestu gdje je oltar putem prirodnog kanala bio povezan sa šupljinom u zemlji, što je bilo pogodno za libacije. Kostur ovog dječaka pokazuje kako je bolovao od epilepsije, što je u antici bilo povezano s proročkim sposobnostima koje su se manifestirale u trenutku epileptičkog napadaja. U gradu Cetamuri pronađena je ljudska tibija među životinjskim kostima u svetoj jami. Na ovom je mjestu moguć i Lurov kult jer je pored peći i žrtvenika pronađena keramička pločica s natpisom *Lurs*. Sve ovo sugerira na to da se *Lur* prikazuje kao božanstvo povezano s ratom, proricanjem i podzemnim svijetom.⁵⁶

Slika 8. Zrcalo koje prikazuje *Lura*, Tiniju i nepoznatu figuru u ritualnoj sceni proricanja (N. T. de Grummond, 2014, 145).

⁵⁴ N. T. de Grummond, 2014, 147-150.

⁵⁵ N. T. de Grummond, 2014, 142-143, 151.

⁵⁶ N. T. de Grummond, 2006, 28.

4. Etrušćanski zagrobni demoni

Demonom se naziva biće koje nije ni božanstvo, ali nije ni smrtnik već stoji između bogova i ljudi, prenosi darove ljudi bogovima te naredbe i nagrade od bogova. Velika je vjerojatnost da su demoni postojali u svakoj fazi etrušćanske religije. Muški i ženski demoni sažimaju se kod Etrušćana u pluralu, pri čemu su najpoznatiji *Charun* i *Vanth*, ali postoji i demon *Tuchulcha* čiji spol nije jasan.⁵⁷ Prikazivanje krilatih demona zabilježeno je već u drugoj polovici 7. st. pr. n. e. na jednoj terakota pločici iz Cerveterija, ali, iako su ti rani prikazi poznati, oni se u grobnom kontekstu počinju pojavljivati tek kasnije. U toj početnoj fazi zagrobnog konteksta, od 5. st. pr. n. e., mijenjaju se stavovi o smrti te dolazi do promjena u prikazima zagrobnog svijeta od kojih je najčešća promjena upravo prikaz demona, ali i smanjenje količine grobnih priloga. Navedene promjene mogu se povezati s političkim i socio-ekonomskim promjenama na Apeninskom poluotoku tijekom 5. st. pr. n. ere.⁵⁸ Tranzicija koja se događa prema percepciji smrti i povećanju prikaza zastrašujućih demona smrti vrlo je vjerojatno odraz tih promjena. Platon (Plat., *Phaed.* 107d-108a) govori o potrebi vodiča prema zagrobnom svijetu te navodi: „Tko premine, njega svakoga demon njegov, kojemu je on za života svoga bio pripao, uzme da vodi na neko mjesto, gdje treba da se skupe; tu im se sudi, a onda putuju u Had s onim vodičem, kojemu je naređeno, da ih se odavle povede onamo. A tamo ih dopadne, što već treba da dopadne; pa kad ostanu onoliko vremena, koliko treba, drugi ih vodič opet ovamo vodi u mnogom, dugom toku godina. Nije dakle put onakav kako kazuje Telef Eshilov. On naime veli da jednostavna staza vodi u Had, a čini mi se da nije ni jednostavna ni jedina. Tad i ne bi trebalo vodiča, jer valjda nitko ne bi nikud zalutao, da je jedan put.“⁵⁹

⁵⁷ I. Krauskopf, 2013, 521,522.

⁵⁸ M. Morris, 2016, 10-12.

⁵⁹ K. Rac, J. Zovko, 1996, 124.

Po prvi puta se demoni u zagrobnom kontekstu pojavljuju u Grobnici plavih demona gdje su prikazana četiri demona od kojih nijedan nije imenovan. Na zidovima grobnice nalaze se tri friza, na lijevoj, desnoj i stražnjoj strani. Na lijevoj strani prikazana je grobna povorka gdje je pokojnik prikazan u bigi, a ispred bige su glazbenici koje slijede plesači. Na stražnjem zidu prikazana je gozba sa četiri para na kojoj se kod jednog para može uočiti i prikaz prenošenja jajeta, simbol ponovnog rađanja i besmrtnosti. Na desnom je zidu prikazano putovanje pokojnice te je naslikan demon sa crnim krilima, zakrivljenim nosom, gustom crvenom kosom i crvenim trnom ili očnjakom koji strši iz usta.⁶⁰ On se nalazi na stijeni, koja predstavlja simbolički prag prema podzemlju i može označavati definiranu granicu zagrobnog prostora. Moguće da je ovaj prikaz bio nadahnut scenama kazne Sizifa, a sama stijena, koja se može shvatiti kao granica podzemlja, može se povezati i s bogom granica Hermesom. U svojoj najranijoj fazi u Grčkoj, Hermes je ponekad bio prikazivan u obliku kamena, dok je Apolon, koji je obnašao ulogu zaštitnika granica, također bio prikazivan kao kameni stup.⁶¹ Demon prikazan na toj stijeni identificiran je kao Eurinom koji sjedi na ulazu u grčko podzemlje. Pored njega nalazi se demon s plavom kožom (Slika 9), po kojemu je ova grobnica i dobila ime, te u ruci drži bradate zmijske koje je prijeteći uperio prema Eurinomu. Zmije su vrlo zanimljive u ovom kontekstu jer predstavljaju zaštitu od drugog demona liminalnog prostora tj. od ulaza u podzemlje.⁶² Ovakvi su prikazi iz grčke mitologije i umjetnosti, navodi J. Brandt, služili kao svojevrсни katalizator koji je etruščansku apstraktnu sliku religije pretvorio u lakše shvatljivu.⁶³

⁶⁰ M. Morris, 2016, 12.

⁶¹ M. Eliade, 1958, 234. Ne smatram kako je u ovoj grobnici stijena prikaz ijednog od tih božanstava u obliku stijene već navodim simbolizam stijene kao granice koju su imala navedena božanstva u svojim najranijim oblicima pa se tako mogu smatrati i božanstvima graničnog prostora.

⁶² L. C. Pieraccini, 2016, 96.

⁶³ J. Brandt, 2015, 112.

Slika 9. Plavi demon sa zmijama u ruci pored demona Eurinoma u Grobnici plavih demona (M. Morris, 2016, 23).

U istoj grobnici prepoznatljiv je prikaz demona koji stoji u čamcu i ima funkciju grčkog Harona, mitološke figure koja mrtve prevozi preko rijeke Stiks. Etruščanski *Charun* sličan je grčkom Haronu u njegovoj funkciji psihopompa, ali se njihov izgled razlikuje. Dok su Grci zamišljali Harona kao lađara koji preko rijeke Stiks prevozi pokojnike u zagrobni svijet, Etruščani su ga skoro uvijek zamišljali kao čudovište, personifikaciju smrti. Ipak, u Grobnici plavih demona u Tarkviniji, nalazi se prikaz koji se može usporediti s grčkim Haronom, sugerirajući da su Etruščani u ovom specifičnom kontekstu mogli imati prikaz Harona kao lađara.⁶⁴ U Grobnici *Tomba dei rilievi* prikazan je *Charun* s veslom i zmijskim nogama kako stoji pored psa Kerbera (Slika 10), koji čuva ulaz u podzemlje. Ovo je rijedak primjer Charuna koji ima prikazane motive koji bi se mogli usporediti s onima kod grčkog Harona, ali i ovdje nije u potpunosti prikazan kao čovjek već ima zmijske noge umjesto lađe. U ovom kontekstu *Charun* sa zmijskim nogama pored Kerbera prikazan je u ulozi čuvara vrata Hada prilikom dolaska pokojnika u podzemni svijet.⁶⁵

⁶⁴ M. Morris, 2016, 25.

⁶⁵ S. Steingraber, 2006, 193.

Slika 10. Prikaz Charuna s veslom i zmijskim nogama pored Kerbera u Grobnici *Tomba dei rilievi*. Preuzeto sa <https://weblimc.org/page/monument/2078173>

Karakteristike etruščanskog Charuna razvijene su na etruščanskom području, a njegovi su atributi tipični za etruščansko poimanje smrti. Dakle, iako se u umjetnosti javljaju grčki motivi, to su pretežito mitološki motivi koji su svoje značenje mogli dobiti i u Etruriji, neovisno o njihovom podrijetlu, to jest, mitovi i religija nekog naroda mogu se razvijati razmjenom različitih simbola i mitoloških motiva koji u konačnici imaju isto značenje. Zbog toga je moguć sinkretizam, jer se ta pojava ne javlja isključivo zbog historijskih procesa između nekih razvijenih naroda, već je moguć upravo zbog percepcije svetog, a određena skupina ljudi će taj mitološki motiv, psihopompa ili božanstvo, prilagoditi svojim potrebama ili ga uklopiti u panteon svojih bogova.⁶⁶ Stoga je *Charun* kod Etruščana uglavnom prikazan sa svojim tipičnim atributima – prikazan je kao krilati demon razbarušene kose, s kukastim nosom, magarećim ušima i maljem u ruci (Slika 11), a funkciju lađara napušta. Upravo zbog etruščanskog već postojećeg poimanja demona koji mrtve vode (ili pak tjeraju) u zagrobni

⁶⁶ M. Eliade, 1958, 462-463.

svijet stvorila se ovakva tipična slika Charuna drugačija od one u Grčkoj.⁶⁷ Smatra se i kako Charunov malj u većini prikaza nije simbolizirao sredstvo napada na pokojnika već je on imao funkciju otvaranja vrata podzemlja. No, u rijetkim slučajevima *Charun* je prikazan pri napadu na pokojnika upravo tim maljem, što ukazuje na njegovu dvojnju funkciju. U gladijatorskim je igrama figura slična etruščanskom Charunu, zvana *Dis pater*, naoružana maljem dolazila uklanjati mrtve iz arene. Keltski bog *Sucellus* također je prikazan s maljem u ruci, često uz božicu *Nantosvelta* s kojom se prikazuje kao božanski par.⁶⁸ Bog *Sucellus* prikazan je često i sa vučjom kožom na glavi kao etruščanski bog podzemlja *Aita* ili je prikazan uz Kerbera kao *Charun* na vratima podzemlja, ali svojim maljem ne izvršava funkciju ubijanja pokojnika. Moguće je da je bog *Sucellus* izvršavao sličnu funkciju kao etruščanski *Charun* na graničnom prostoru između živih i mrtvih kao čuvar.⁶⁹

Slika 11. Prikaz Charuna s maljem u napadu na mušku figuru. Preuzeto sa https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1839-1025-10

⁶⁷ N. T. de Grummond, E. Simon, 2006, 81.

⁶⁸ G. Olmsted, 1994, 300-302.

⁶⁹ G. Olmsted, 1994, 62, 300-302.

Kao psihopomp kod Etruščana pojavljuje se i *Turms*, čiji su rimski i grčki ekvivalenti, Merkur i Hermes, posrednici između bogova i ljudi te između podzemlja i svijeta živih, a uz to, kad je u funkciji posrednika između svijeta živih i mrtvih, naziva se *Turms Aitas*.⁷⁰ Hermes je, dakle, u Etruriji podijeljen na dva božanstva, od kojih je prvi, *Turms*, povezan s vrhovnim božanstvom Tinijom, dok je drugi, *Turms Aitas*, sličniji grčkom Hermesu koji izvršava funkciju psihopompa, pri čemu je u toj situaciji često prikazan uz pokojnikovu dušu kojoj služi kao vodič (Slika 12).⁷¹

Slika 12. *Turms Aitas* sa kaducejem i dušom pokojnika u ruci. Preuzeto sa https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1772-0315-344

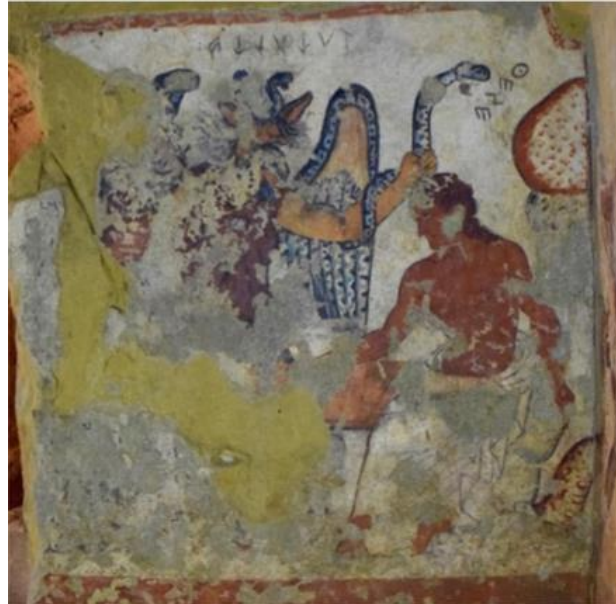
Demon *Tuchulcha* je rijetko prikazan u etruščanskoj zagrobnoj umjetnosti. Karakteristike ovog demona su ptičji kljun, magareće uši i bradato lice, ali usprkos bradatom licu spol ovog demona nije jasan.⁷² U Grobnici Orka II. *Tuchulcha* je u ženskoj odjeći, odnosno nosi karakteristični *peplos*, te ima narančastu kožu i krila (Slika 13). Demon je prikazan pored Tezeja i Piritaja koji su u podzemlje ušli kako bi oteli Perzefonu i samim time narušili prirodni poredak. Pretpostavlja se da je *Tuchulcha* u ovoj sceni upravo prikaz tog prirodnog poretka kojeg on ili ona može biti čuvar. Na krateru iz grada Vulcija prikazan je mit Alkestide i Admeta, tj. etruščanski *Alcsti* i *Amite*, a u kontekstu toga prikazani su

⁷⁰ N. T. de Grummond, E. Simon, 2006, 60.

⁷¹ I. Krauskopf, 2013, 520.

⁷² M. Morris, 2016, 6.

Charun i *Tuchulcha* sa svojim tipičnim karakteristikama - *Charun* je prikazan s maljem iza Alkestide, a *Tuchulcha* s bradatim zmijama iza Admeta. U mitu je Admet taj koji mora umrijeti, a *Tuchulcha* sa bradatim zmijama uperenima prema njemu izvršava taj prirodni poredak koji se ne smije narušiti.⁷³

Slika 13. Tuchulcha pored Tezeja u Grobnici Orka II. (M. Morris, 2016, 22).

Prikazi demona zvanog *Vanth* su, pak, česti te ona ispunjava ulogu psihopompa. *Vanth* se često prikazuje uz vrata ili kako izlazi iz zemlje te se nalazi u liminalnom prostoru prije ulaska pokojnikove duše u zagrobni svijet. Za razliku od Charuna koji je prikazan sa zastrašujućim licem, *Vanth* je prikazana kao njegova suprotnost. Krilate ženske figure nisu neuobičajene u etruščanskoj religiji i nazivaju se *Lasa*, ali nisu povezane uz kontekst smrti, dok se *Vanth* prikazuje u kontekstu smrti pojedinca. *Lasa* je nimfa povezana s božicom Turan i često je prikazana na zrcalim kasnog helenističkog razdoblja kao mlada žena, često krilata i naga, koja se pojavljuje sama ili u pratnji božanskih parova. Na jednom zrcalu iz Vulcija prikazana je odjevena, držeći svitak s vlastitim imenom i imenima osuđenih junaka

⁷³ L. C. Pieraccini, 2016, 98,99.

Ajanta i Amfiarosa, čime se *Lasa* povezuje i sa sudbinom i proročanstvima.⁷⁴ *Vanth* se često prikazuje s krilima, obučena u lovačke čizme i tuniku, a atributi s kojima je prikazana su ključevi i baklje, što sugerira na to da je smatrana psihopompom, tj. bićem koji preminule uvodi u podzemlje. Međutim, u nekim scenama gdje je prikazana *Vanth*, ona se pojavljuje uz ljude na rubu smrti, što bi moglo sugerirati da *Vanth* također ima ulogu figure koja nagovijesta smrt. Krilate figure pojavljuju se u Etruriji od 7. st. pr. n. e., no *Vanth* kao glasnica smrti počinje se prikazivati tek od početka 4. st. pr. n. ere. Kao primjer toga mogu se navesti Grobnica bikova i urna iz Voltere. Naime, u Grobnici bikova iz 6. st. pr. n. e. prikazana je mitološka scena ubojstva Troila, gdje *Vanth* nije prikazana kao glasnica smrti, dok s druge strane ista scena iz 4. st. pr. n. e. na urni iz Voltere prikazuje *Vanth* kao glasnicu smrti.⁷⁵ Unatoč brojnim prikazima krilatih demona, postoji samo sedam natpisa koji zaista prikazane figure identificiraju kao *Vanth*.⁷⁶

Najstariji prikaz *Vanth* na kojem je označena tim imenom je na brončanom zrcalu (Slika 14) iz 5. ili 4. st. pr. n. ere. Na tom su zrcalu prikazane četiri figure, od kojih je krajnje lijeva figura označena kao *Vanth*. Ona je ovdje prikazana bez krila, kako sjedi na stijeni sa zmijom koju čvrsto drži za glavu i koja je omotana oko njene ruke. Na zrcalu se također nalaze *Aplu* (Apolon), *Urste* (Orest) i *Metua* koja najvjerojatnije označava Medeju. Riječ je najvjerojatnije o mitološkoj sceni pročišćavanja Oresta žrtvovanjem svinje i to zbog ubojstva majke.⁷⁷ Na ovom je zrcalu *Vanth* enigmatična figura jer ne predstavlja trenutak smrti i ne

⁷⁴ L. Bonfante, J. Swandling, 2006, 26, 27, 75.

⁷⁵ A. Tuck, 2009, 251, 252.

⁷⁶ B. E. MacDonald, 2022, 26.

⁷⁷ Mitološka scena pročišćavanja Oresta povezana je s mitološkom pričom o žrtvovanju Ifigenije te je jedna omiljenih scena u etruščanskoj i grčkoj umjetnosti. Naime, Agamemnon je žrtvovao svoju kćer Ifigeniju na oltaru Artemide pri polasku na Troju kako bi umirio oluju i žrtvom zadovoljio bogove. Čest motiv na etruščanskim urnama je Ifigenija na oltaru pored svog oca u sramu zbog svog čina. Ovo žrtvovanje izazvalo je božju osvetu te je Agamemnona njegova žena Klitemnestra ubila pri povratku iz Troje. Kako bi osvetio oca,

izvršava funkciju psihopompa kao inače. Prikazana je donekle nezainteresirano za sam događaj, kao i na zrcalu iz Bolsene, na kojem je prikazana scena ubojstva Troila,⁷⁸ pri čemu *Vanth* strpljivo čeka završetak događaja. No, moguće je da je *Vanth* slična grčkim Mojrama, božicama sudbine. Poznato je da je Oresta ubio ugriz zmiје u Arkadiji, a upravo na ovom zrcalu *Vanth* čvrsto drži zmiју kao da poznaje njegovu sudbinu, ali se ona još ne treba dogoditi.⁷⁹ Hipoteza o poistovjećivanju značenju imena *Vanth* kao riječi sudbina moglo bi se povezati s tom mitološkom scenom, ali i s njenim prikazima sa svitkom s kojega, vrlo vjerojatno, čita sudbinu preminulog.⁸⁰

Slika 14. *Vanth* na brončanom zrcalu gdje je prikazana scena pročišćavanja Oresta (B. E. MacDonald, 2022, 28).

Orest je počinio matricid što je izazvalo gnjev Furiја (L. Bonfante, J.Swandling, 2006, 55, 56; v. još i Paus. 8.34.1.).

⁷⁸ Troilo je bio najmlađi Prijamov sin povezan sa proročanstvom o kraju trojanskog rata. Proročanstvo je predviđalo da će ishod rata ovisiti hoće li Troilo umrijeti prije njegove dvadesete godine. Tijekom pauze u borbama, ubio ga je Ahilej time osiguravši pobjedu Grcima (L. Bonfante, J. Swandling, 2006, 17, 18).

⁷⁹ B. E. MacDonald, 2022, 30.

⁸⁰ N. T. de Grummond, 2006, 222.

Na žari iz grada Chiusija prikazana je *Vanth* kako izlazi iz podzemlja s bakljom i svitkom. Nalazi se između dvije figure u borbi koje predstavljaju Eteokla i Polinika, dva brata koji su ubili jedan drugog. Tu je *Vanth* prikazana sa svitkom koji predstavlja njihovu sudbinu i trenutak smrti. Fratricid je nešto što zahtijeva osvetu i *Vanth* bi mogla biti prikazana kao jedna od Erinija, boginja osvete. Ipak, u ovoj sceni oba brata umiru te ona nema koga osvetiti, zbog čega je vjerojatnije prikazana kao psihopomp koji poznaje njihovu sudbinu.⁸¹ Prikaz borbe i krilatog ženskog psihopompa koji vodi ratnike u podzemlje podsjeća na nordijske Valkire koje također izvršavaju tu ulogu.⁸²

Demoni *Vanth* i *Charun* također mogu biti prikazani kao čuvari ulaza u podzemlje, na što bi upućivale slike u Grobnici Anina (Slika 15) koja se datira u 3. st. pr. n. ere. S lijeve strane vrata u grobnici prikazan je krilati demon s uobičajenim karakteristikama Charuna – crvena kosa, uši nalik na magareće i prepoznatljivi malj u ruci. S desne strane nalazi se ženska krilata figura koja vjerojatno prikazuje *Vanth*. Ona drži baklju u ruci i odjevena je u tuniku otvorenu na psima. Ovakav prikaz zaštitničkih figura na vratima razvijao se postepeno od zaštitničkih figura životinja na vratima, kao što su sfinge u Grobnici Campana, do prikaza antropomorfnih figura kao zaštitnika ulaza u podzemlje. Prikaz Charuna i *Vanth* na vratima podzemlja čest je prizor, a N. T. de Grummond ih uspoređuje sa Dioskurima zbog njihovog čestog zajedničkog prikaza i uloge jer su i Dioskuri u Etruriji ponekad prikazani kao čuvari pored gradskih ili grobnih vrata, što ukazuje na to da se štiju kao božanstva prijelaza.⁸³

⁸¹ B. E. MacDonald, 2022, 44.

⁸² N. T. de Grummond, 2006, 223,224.

⁸³ N. T. de Grummond, 1991, 24,25; N.T. de Grummond, 2006, 190, 191.

Slika 15. *Vanth* i *Charun* kao čuvari vrata podzemlja u Grobnici Anina (M. Morris, 2016, 31).

No, prikaz *Vanth* kao čuvarice vrata podzemlja nije prvi takav prikaz. Žara iz grada Chiusija (Slika 16), napravljena u obliku hrama ili kuće, datira se u kasno 5. ili rano 4. st. pr. n. e. te je na njoj prikazana ženska krilata figura u sjedećem položaju koja bi mogla predstavljati *Vanth* upravo u funkciji čuvara vrata podzemlja.⁸⁴ Ova figura je u rukama imala dva predmeta koji su vrlo vjerojatno predstavljali baklje, a na krovu žare nalaze se dvije pantere, također u funkciji čuvara kao i sfinge u Grobnici Anina. Mačke, kao psi i vukovi, imaju sličnu simboličku funkciju kretanja između svijeta živih i mrtvih, jer su predatori koji love noću te se kreću na velike udaljenosti, a mačke kao čuvari vrata podzemlja pojavljuju se i u etruščanskim grobnicama. Smatram kako je ovdje *Vanth*, ili pak figura koja izgleda kao *Vanth*, ikonografski prikazana bliže božici podzemlja. Mačke su često prikazane pored ženskih božanstava kao što su Kibela koja sjedi na tronu pored mačaka, božica minojske Krete sa zmijama u ruci i mačkom na glavi te egipatska božica Sekhmet prikazana s mačjom glavom. U Egiptu mačke su povezane s božanstvom Sunca te su bile zvane „kćeri boga Ra“, a samo je Sunce simbolički povezano s vatrom i ognjištem. Ognjište je kao središte doma

⁸⁴ N. T. de Grummond, 1991, 37, 38.

također simbol transformacije hrane iz sirove u kuhanu te je tako božica povezana s mačkama također i božica transformacije. U prethodnom je poglavlju spomenut bog Apolon koji je kao božanstvo Sunca povezan s destruktivnom moći. U kontekstu *Vanth* koja izvršava funkciju Mojre,⁸⁵ ovdje se može povezati i sa božanstvom Sunca koje svojom destruktivnom moći ima mogućnost poznavanja sudbine i držanja ljudske sudbine u vlastitim rukama.⁸⁶ Dakle, *Vanth* bi se svojom ikonografijom mogla povezati s božicama, ali iz prethodnih primjera jasno je kako ona izvršava funkciju demona, tj. psihopompa.

Slika 16. Žara u obliku kuće iz grada Chiusija. Preuzeto iz: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1873-0820-757

Kao čuvarica vrata podzemlja na sarkofagu Hasti Afunei nalazi se figura koja svojim karakteristikama odgovara *Vanth* i izlazi iz poluotvorenih vrata podzemlja. Na ramenu nosi svoju karakterističnu baklju, a u lijevoj ruci ključ, tj. kliješta, pomoću čega otvara vrata podzemlja. No, poviše ove figure napisan je epitet *Culsu*, a s desne strane nalazi se figura sa ključem, također sa karakteristikama *Vanth*, iznad koje je i napisano *Vanth*.⁸⁷ *Culsu* je

⁸⁵ Mojre su, u grčkoj mitologiji, bile božice sudbine koje upravljaju sudbinom svakog čovjeka prema božanskim zakonima. Njihova moć obuhvaćala je i ostala božanstva, uključujući i vrhovnog boga Zeusa, koji su im se morali pokoriti (R. Grevs, 1987, 46, 47).

⁸⁶ A. Diesel, 2008, 76-78, 80.

⁸⁷ J. R. Jannot, 2005, 163.

demonska čuvarica podzemlja prikazana samo na ovom sarkofagu. Za razliku od božanstva *Culsans*, s čijim imenom dijeli korijen i koje je vjerojatno povezano s etruščanskom riječi za vrata, ona nema dvostruko lice. Moguće je kako je *Culsu* zapravo jedan od epiteta *Vanth* koji označava njenu funkciju čuvara podzemlja, a dvije figure prikazuju se kao njena dvojna funkcija što, kao što je spomenuto, nije neuobičajeno kod Etruščana. Figura *Culsu* vjerojatno je ovdje prikazana bez krila zbog toga što u ovoj funkciji čuvarice vrata podzemlja nema potrebu za njima, jer ona označavaju putovanje između svijeta živih i mrtvih.⁸⁸

Dvije amfore i krater iz nepoznatog groba u gradu Orvietu poznate su kao „Grupa *Vanth*“. Datiraju se u 4. st. pr. n. e., pri čemu dvije amfore prikazuju istu scenu s manjim razlikama i detaljima, dok krater prikazuje drugačiju, ali vjerojatno povezanu scenu. Na jednoj amfori prikazani su okovani Kerber iza kojeg se nalazi krilati demon *Charun* s maljem, pored kojeg se nalazi pokojnik. Između njih nalazi se smotana zmija, a iza se nalazi drugi, tamniji *Charun* koji preminulog vodi ili pak vuče za ruku. Prema preminulom i dvojici *Charuna* gleda Perzefona na bigi koju vuku stvorenja nalik pticama s repovima i glavama zmija, a iza nje se nalazi bradati muškarac pored kojeg je *Vanth* koja nosi *thyrsus*⁸⁹. Na drugoj je amfori prikazana *Vanth* sa svitkom u ruci na kojem je napisano njeno ime. Prikazana je sa svojim tipičnim karakteristikama, te i ovdje ona nosi *thyrsus* ili predmet sličan njemu. Na amfori je prikazan i Kerber sa zmijskim repom. Krater se donekle razlikuje od ove dvije amfore, ali je tematika ista. Prikazan je pokojnik kao starac koji leži u zapregi koju vuku dva magarca, a i na ovom krateru *Charun* i *Vanth* prate pokojnika tijekom pogreba, tj. u liminalnom prostoru prate njegovu dušu prema vratima podzemlja.⁹⁰

⁸⁸ N. T. de Grummond, E. Simon, 2006, 58.

⁸⁹ *Thyrsus*, tj. tirs, drveni je štap svet bogu Dionizu oko kojeg se nalazi bršljanovo lišće i na čijem vrhu se nalazi šiškarka (F. J. M. de Waele, 1927, 85).

⁹⁰ B.E. MacDonald, 2022, 31-33.

5. Zagrobni svijet Etruščana

Kod Etruščana, putovanje u zagrobni svijet započinjalo je u trenutku smrti, ali se do konačnog odredišta nije dolazilo odmah, već je postojao put kojeg je pokojnikova duša morala proći. Konačno odredište pokojnikove duše moglo je biti prikazano kao simpozij s dušama predaka, što je vidljivo na fresci u Grobnici Leoparda, a putovanje do zagrobnog svijeta započinjalo je pogrebnim ritualima u svijetu živih.⁹¹ U trenutku smrti, pokojnik je preuzimao ulogu novorođenog djeteta, a njegovo tijelo ovisilo je o ljudima oko njega koji su se morali pobrinuti da se zagrobni običaji izvrše pravilno. Hoće li se duša pokojnika vratiti kao zaštitnički duh ili kao zao duh ovisilo je o tome kako se mrtvi tretiraju i kako se zagrobni običaji izvršavaju.⁹² Rođenje, vjenčanje i smrt bili su bitni događaji u životu pojedinaca, s kojima su bili povezani određeni rituali prelaska, a svaka od tih radnji bila je povezana s božanstvom koje je vladalo nad tom domenom života. Kod Rimljana, smrt je bila povezana s kontaminacijom prostora u kojem je smrt nastupila, uključujući mjesto gdje je pokojnik boravio i osobe koje su bile u kontaktu s njegovim tijelom. Etruščani su s Rimljanima vrlo vjerojatno dijelili iste koncepte oko smrti i ritualne purifikacije, iako s vlastitim karakterističnim izrazima. Ritualna purifikacija pojavljuje se u kontekstu pogrebnih procesa, a cilj joj je bio pomoći duši pokojnika da pronađe put do zagrobnog svijeta, te bi se time vratila ravnoteža u svijet živih, jer je smrću ona bila narušena.⁹³

U brojnim kulturama smatralo se kako nakon smrti pokojnikova duša vraća kao duh, ali se u isto vrijeme vjerovalo i kako je njegova duša i u grobnici i u podzemlju, gdje dolazi odmah nakon smrti. Takav paradoks objašnjava se različito i ovisi o kulturi. Na primjer, kod Grka duša, zvana *psyche*, koja je za života čovjeka bila nevidljiva oku, te je predstavljala

⁹¹ B. E. MacDonald, 2022, 67.

⁹² O. W. von Vacano, 1965, 58.

⁹³ J. R. Brandt, 2015, 120.

disanje, u trenutku smrti odlazila bi pridružiti se ostalim dušama u Hadu. Uz *psyche* dio duše bio je i *thumos* koji je predstavljao životnu snagu čovjeka, ali ne i onu u zagrobnom životu, te *eidolon*, sjena/odraz čovjeka. Za vrijeme života *eidolon* je postojao unutar čovjeka, ali je mogao djelovati jedino u stanju nespješnosti, primjerice u snovima ili u nespješnosti. U ovoj religijskoj misli čovjeka svijet snova nije bio zamišljeno mjesto u mislima ljudi već je bilo stvarno i poslano od božanstava. Svakim sanjanjem i stanjem nespješnosti čovjek bi ulazio u nevidljivi svijet bogova, tj. nalazio bi se u svijetu mrtvih ili na putu do svijeta mrtvih jednako kao i pokojnik.⁹⁴

Etrušćani su grobnice bogato ukrašavali freskama i grobnim prilozima po uzoru na njihove domove te se može steći dojam kako pokojnikova duša zaista nastavlja živjeti u grobnici. Grčki koncept sjene duše, *eidolon*, postoji i kod Etrušćana pod imenom *hinthial*. Tako je u grobnici François iz Vulcija iz 4. st. pr. n. e. prikazana Patroklova sjena kao *hinthial patrucles*, a Tirezijeva sjena prikazana je u grobnici Orka iz Tarkvinije i na zrcalu iz Vulcija kao *hinthial teriasals*.⁹⁵ I kod Etrušćana je, dakle, postojala podjela duše te bi jedan dio zaista ostajao u blizini grobnice i/ili svog doma, dok bi se drugi dio duše pridružio ostalim dušama u podzemlju. Riječ *hinthial* pronađena je napisana i na zrcalu pored mladenke koja se gleda u ogledalo te može predstavljati njenu dušu, koja je besmrtna, prikazanu u zrcalu, dok njeno tijelo nije takvo. Slično se može uočiti kod blizanaca Dioskura, od kojih je Polideuk besmrtna, dok Kastor nije, pri čemu se kod Etrušćana taj koncept često prikazuje kao *Herkle* (Heraklo) i njegov brat *Vilae*. Upravo su iz tog razloga zrcala bila pokapana u grobnicama, jer ako bi zrcala bila ostavljena u svijetu živih duše pokojnika bi se vraćale u zrcalo, koje služi i kao vrata ka zagrobnom svijetu. Kada su božanstva prikazana na zrcalima gledajući u zrcalo gdje je prikazan njihov „duplikat“ to predstavlja njihovu

⁹⁴ E. Rohde, 1925, 4-5, 7-8, 51.

⁹⁵ J.R. Jannot, 2005, 54.

mogućnost bivanja na više mjesta u isto vrijeme. Etrušćanske krilate ženske figure zvane Lase također su često prikazane kao duplikati, što N. T. de Grummond naziva prikazom dvojne funkcije – plodnosti i zagrobnog svijeta.⁹⁶

Pokojnik postoji u ovozemaljskom kao tijelo i u onozemaljskom kao duh, tj. njegov duh može se nalaziti u isto vrijeme i u zagrobnom svijetu, ali i u svijetu živih. Vjerovanje kako se pokojnikova duša zadržava u blizini kuće vrlo vjerojatno potječe iz starog običaja pokapanja pokojnika u kući pored ognjišta ili ispod ulaznih vrata kuće.⁹⁷ Ovaj je običaj sačuvan kod Etrušćana tako što su mrtve pokapali u grobnicama koje su svojim izgledom zaista podsjećale na kuće u kojima su boravili za života, a također su i žare u obliku kolibe (ili hrama) bile poznate na ovom području još iz doba vilanovske kulture.⁹⁸ Mircea Eliade navodi kako je kuća *imago mundi* i replika ljudskog tijela te su pogrebne žare tog oblika često napravljene s otvorom na vrhu kako bi ljudska duša mogla otići s ovog svijeta. Također, žara simbolički postaje i novo tijelo mrtvaca, ali je povezana i s pretcima – konični vrh žare mjesto je odakle dolazi mitski predak i gdje se, simbolički, sakrije Sunce kako bi moglo ponovno izaći idućeg jutra.⁹⁹ Važno je spomenuti i žare ukrašene licem pokojnika koje bi mogle predstavljati fizički prikaz pokojnikove sjene, tj. *hinthial*.¹⁰⁰ Kod Etrušćana *dii animales*, božanstva slična rimskim kućnim duhovima Lares i Penates, duše su predaka koje su postale divinizirane žrtvovanjem raznih životinja.¹⁰¹ Vjerovanje u kućne duhove pojavljuje se i u politeističkim vjerovanjima drugih naroda te se tako kućni duhovi

⁹⁶ N. T. de Grummond, 1991, 20, 22.

⁹⁷ S. Eitrem, 1909, 4, 13.

⁹⁸ N. T. de Grummond, E. Simon, 2006, 72.

⁹⁹ M. Eliade, 1968, 179-180.

¹⁰⁰ M. Eliade, 1968, 59.

¹⁰¹ N. T. de Grummond, E. Simon, 2006, 66.

slavenskih naroda nazivaju Domovoj, a kod nordijskih naroda vjeruje se u *husvaettir*, kućne duhove predaka koji obitavaju ispod praga.¹⁰²

Putovanja u zagrobni svijet prikazana su na freskama u grobnicama te na grobnim prilozima, a na njima su oslikani razni simboli koji prikazuju pokojnikovo putovanje do etruščanskog podzemlja. Do zagrobnog svijeta pokojnik može stići morskim putem, na konju, u kočiji ili pješice, a uz samo putovanje važni su i simboli koji se pojavljuju na freskama. Put nije uvijek prikazan u idiličnom svijetlu već se uz pokojnika prikazuju i demoni koji svojim zastrašujućim izgledom mogu simbolizirati ujedno i sam strah od smrti.¹⁰³ Ponekad se put prema podzemlju odvija u više faza. Na sarkofagu iz grada Chiusija u desnom dijelu prikazan je pokojnik u trenutku smrti, zatim na konju, a lijevo je prikazano krilato morsko čudovište. Nije poznato jesu li Etruščani smatrali kako je putovanje morem nužno za dolazak do Podzemlja, ali su morska čudovišta i more često prikazivani kao dio putovanja. More i rijeke put su koje pokojnik mora proći jer samo putovanje označava taj liminalni prostor između živih i mrtvih, a tek bi potpuno uranjanje u more simbolički predstavljalo ulaz u podzemni svijet. Na osnovi toga bi se moglo pomišljati i kako figura skakača prikazana u Grobnici lova i ribolova (Slika 17) skače u svoju sigurnu smrt, odnosno kreće na put u zagrobni život.¹⁰⁴

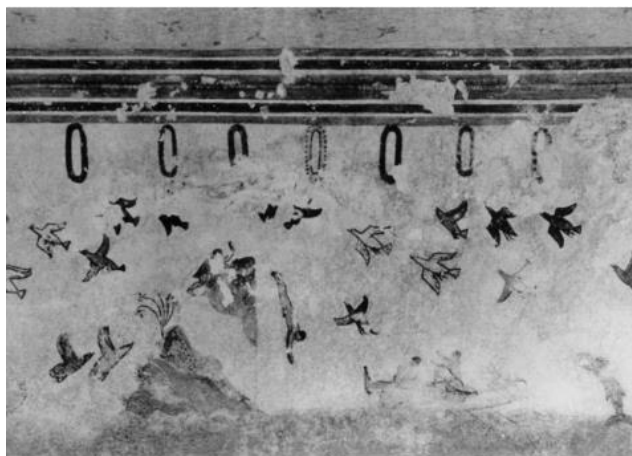
Različiti načini dolaska do podzemlja detaljno su prikazani u grobnici *Tomba del Cardinale* te je moguće da je sam prikaz putovanja temeljen na literarnim izvorima koji su izgubljeni, a ni same freske nisu dobro očuvane pa su tako i detalji puta u podzemlje izgubljeni. Na tim su freskama bili prikazani detalji etruščanskog shvaćanja događaja nakon

¹⁰² S. Eitrem, 1909, 15. Izvori također spominju da se običaj pokapanja pokojnika ispod kućnog praga pojavljuje kod Grka (Eur. *Hel.* 1165) kao i da se sam kult predaka povezuje s kućom i ognjištem gdje obitavaju kućni duhovi, pri čemu je samo ognjište bilo sveto bogu Hermesu (Callim. *Hymn* 3 69).

¹⁰³ N. T. de Grummond, E. Simon, 2006, 67-68.

¹⁰⁴ J. R. Jannot, 2000, 96.

smrti, različiti putovi na kojima se pokojnik može naći i situacije s demonima podzemlja. Naravno, putovanje do podzemlja je opasno i potrebno ga je pravilno izvršiti, a demoni nisu uvijek samo psihopompi već su ponegdje, iako rijetko, prikazani u napadu na pokojnika.¹⁰⁵ Prikaz putovanja do podzemlja nije karakterističan isključivo za Etrušćane – postoji i kod Egipćana koji su detaljno opisali svaki stadij putovanja kroz Duat.

Slika 17. Skakač iz Grobnice lova i ribolova (P. R. Holloway, 1965, pl. 76).

Pogrebni običaji tijekom liminalne faze prijelaza su od ključne važnosti jer smrt odvaja žive od svakodnevnih aktivnosti i smješta ih u prijelazni prostor zajedno s pokojnikom. Ovaj liminalni prostor, prepun opasnosti i abnormalnih aktivnosti, odražava prijelazne faze povezane s pogrebnim ritualima. U tom kontekstu, aktivnosti povezane s abnormalnostima i opscenostima jednako su važne za obavljanje pogrebnih rituala kao i one uobičajene radnje. Purifikacija, odnosno čišćenje, se održava tijekom prijelazne faze, tj. u liminalnom prostoru, i često se koriste ritualne radnje kao smijanje, udaranje i razmjena opscenosti.¹⁰⁶ Pogrebne radnje koje se održavaju u prijelaznoj, odnosno liminalnoj fazi,

¹⁰⁵ N. T. de Grummond, E. Simon, 2006, 67-69.

¹⁰⁶ J. R. Brandt, 2015, 153.; Tako bi, primjerice, Atenjanke prilikom Tezmoforije morale ritualno govoriti fescenine kao i Rimljanke prilikom slavlja u čast božice *Bona Dea* čime je cilj potaknuti generativne snage božanstava (R. Briffault, 1927, 206).

trostruke su prirode: odavanje počasti mrtvima, ritualna purifikacija i olakšavanje prijelaza pokojnikove duše u zagrobni svijet.¹⁰⁷ Dakle, postoji više faza smrti i pogrebnih običaja od kojih je početna u trenutku smrti, zatim nastupa prijelazna faza, putovanje do zagrobnog svijeta te i sam dolazak u zagrobni svijet.

Važne su i pogrebne igre koje su imale vjerski karakter rituala koji je povezivao svijet živih i mrtvih. Najraniji prikazi igara datiraju iz kasnog 6. st. pr. n. e. i mogu se vidjeti na slikama u grobnicama te na reljefima i vazama. Igre su uključivale utrke, hrvanje, boksanje i jahanje, a brutalni aspekti ovih igara prikazani su s fokusom na krvoproliće. Jedna od istaknutih figura o ovim obredima bio je *Phersu*, maskirani lik s dugom crnom bradom koji je prikazivan kako sudjeluje u ovim nasilnim sukobima, ali i scenama povezanim s pjesmom i plesom. U Grobnici augura *Phersu* je prikazan pored čovjeka s vrećom na glavi kojeg napada pas. Ime *Phersu* povezuje se s maskom koju nosi, a neprekidno nošenje maske naglašava njegovu vezu s božanstvom Fuflunsom koje se povezuje s glazbom, predstavama, ali i pogrebnim ritualima, kao što su ove igre. *Phersu* se pojavljuje i na lijevom zidu u Grobnici augura uz dva boksača, pri čemu je tu prikazan kako gledajući unatrag trči s podignutom šakom te se čini kao da oponaša borbu boksača. U grobnici *Tomba della Pulcinella* prikazan je u naglašenim pokretima trkača, a u grobnici *Tomba della Scimmia* prikazan je kao patuljak koji oponaša svirača flaute. Moguće je kako je *Phersu* figura čiji je cilj bio nasmijati ljude u pogrebnim igrama u ritualnom kontekstu, a ključna je emocionalna zbunjenost u liminalnom prostoru gdje se miješaju emocije. Također, brutalnost ovih igara i scena naglašavaju ritualnu prirodu igara u kojima natjecatelji prolijevaju svoju krv kao simboličku žrtvu, a krv se smatra nužnom kako bi se osigurao prijelaz mrtvih u zagrobni svijet i kao ritualna veza s podzemnim svijetom.¹⁰⁸

¹⁰⁷ J. R. Brandt, 2015, 112.

¹⁰⁸ A. Avramidou, 2009, 73,74; J. R. Jannot, 2005, 48-50.; J. R. Brandt, 2020, 54.

Slika 18. *Aita* i *Phersipnai* prikazani tijekom banketa u Grobnici Golini I. (N. T. de Grummond, 2006, 232).

Važan dio rituala pogreba jesu pogrebne povorke koje se pojavljuju na etrušćanskim grobnim freskama. Rani primjer pogrebne povorke prikazan je u Grobnici leoparda gdje su prikazani muškarci i žene koji nose ritualne predmete i kreću se prema banketu te u Grobnici Golini, gdje su dužnosnici zajedno s glazbenicima prikazani u pogrebnoj povorci.¹⁰⁹ Cilj pogrebne povorke je banket i u svijetu živih, ali i u svijetu mrtvih. U Grobnici Leoparda ritualnom banketu prethodila je pogrebna povorka i žrtvovanje životinje, a sama pojava banketa predstavlja završni ritualni čin čime je pokojnik ujedinjen sa precima gdje vladaju *Aita* i *Phersipnai*, a istodobno banket služi i za reintegraciju ožalošćenih u društvo nakon čega se mogu vratiti svom svakodnevnom životu.¹¹⁰

¹⁰⁹ J. R. Brandt, 2015, 139-140.

¹¹⁰ J. R. Brandt, 2015, 140.

Ipak, važno je naglasiti kako scene banketa u svom ranom razdoblju prikaza na freskama uvijek pripadaju ovom svijetu, ali u Grobnici plavih demona dolazi do promjene. Na lijevom zidu grobnice prikazana je pogrebna povorka s tri plesača i dva svirača, a u središnjem dijelu nalazi se biga koja, najvjerojatnije, pripada pokojniku. Kao i na ranijim freskama u grobnicama tu se prikazuje svijet živih u kojem se nalazi i pokojnik. Na desnom zidu grobnice prikazano je putovanje u svijet mrtvih prepun demona, a na stražnjem zidu prikaz je banketa. Liminalnoj fazi pripadaju i pogrebna povorka s pokojnikom, kao i prikaz druge pokojnice na njezinom putu u svijet mrtvih. Zemaljska liminalna faza završava s banketom gdje je prisutan i preminuli par, a s desne strane putovanje pokojnice završava u svijetu mrtvih gdje se također slavi banketom. Ove se dvije gozbe događaju istovremeno, ali gledajući ili jednu ili drugu stranu banket može pripadati i svijetu živih i svijetu mrtvih.¹¹¹

Neposredno nakon sredine 4. st. pr. n. e. scena banketa na freskama prestaje biti smještena i u svijetu živih i mrtvih već se prikazuje samo u svijetu mrtvih. U takvim prikazima *Aita* i *Phersipnai* (Slika 18) sudjeluju u slavlju, a u grobnicama se pojavljuju novi motivi koji prikazuju promjenu u načinu gledanja na smrt i svijet mrtvih.¹¹² U Arhajskom razdoblju etruščanske kulture, a vjerojatno i ranije, većina pokojnika bila je prikazana sa svrhom reintegracije pokojnika među živima u banketu održanom pokojniku u čast. Od 4. st. pr. n. e. pokojnici se također prikazuju kao sudionici banketa u svijetu mrtvih, ali u svrhu očuvanja duše pokojnika, a ne reintegracije pokojnika među živima, a od 2. st. pr. n. e. nadalje ikonografija banketa promijenila se još jednom te se pokojnici prikazuju kako odmaraju ili spavaju. Dakle, s vremenom se mijenja viđenje smrti među Etruščanima, te svijet živih i svijet mrtvih postaju sve više odvojeni.¹¹³

¹¹¹ J. R. Brandt, 2015, 140-141.

¹¹² J. R. Brandt, 2015, 142.

¹¹³ A. Daveloose, 2017, 53.

6. Zaključak

Proučavanje etrušćanske religije, unatoč nedostatku pisanih izvora, omogućeno je prvenstveno zahvaljujući arheološkim nalazima i umjetničkim prikazima, kao što su freske, zrcala, keramika, žare i sarkofazi. Ovi nalazi pružaju ključan uvid u etrušćanska vjerovanja o smrti i zagrobnom svijetu. U radu su analizirana zagrobna božanstva poput Aite, Šurija, Phersipnai, Cathe i Lura te demoni *Charun*, *Tuchulcha* i *Vanth*, zajedno s psihopompom *Turmsom Aitasom*. Komparativna analiza s grčkom mitologijom naglašava sinkretizam, ali se etrušćanska religija ipak ističe jedinstvenim aspektima. Unatoč činjenici da su Etrušćani ponekad sinkretizirali svoja vjerovanja s grčkima, njihova je interpretacija smrti i zagrobnog svijeta bila specifična i prožeta lokalnim običajima i vjerovanjima.

Od prikaza zagrobnog svijeta kao sretnog mjesta gdje se pokojnik ujedinio sa precima dolazi do promjene u 4. st. pr. n. e. kada se sve više počinju prikazivati demoni. Oni se prikazuju kao personifikacije smrti i osiguravatelji prirodnog poretka kao što su *Charun* i *Tuchulcha*, ali se prikazuju i vodiči duše prema podzemlju, kao psihopompi *Vanth* i *Turms Aitas*. No, demoni koji su prikazani kao personifikacije smrti ipak nemaju tako zastrašujuće značenje - njihov izgled često ima apotropejsku funkciju s ciljem odbijanja prijetnje drugih demona koji pokojniku žele nauditi. Cilj do kojeg pokojnikova duša mora doći prikazan je kao banket u svijetu mrtvih gdje vladaju božanstva *Aita* i *Phersipnai*. Putovanje duše prema zagrobnom svijetu uključuje brojne prepreke i demonske figure, a sudbina duše pokojnika ovisi o pravilnom provođenju rituala u svijetu živih.

Zbog nedostatka pisanih izvora nije poznato jesu li ovakvi prikazi u etrušćanskoj zagrobnoj umjetnosti zapravo i cijeli opseg njihovih vjerovanja o smrti ili su poneka vjerovanja ostala neprikazana zbog tabua o smrti, što je poznato kod Grka. Ipak, arheološki izvori dovoljni su za prikaz glavnih zagrobnih božanstava i demona iako je interpretacija

ponekad upitna. Zsigurno će se daljnjim arheološkim istraživanjima upotpuniti znanje o zagrobnom životu Etruščana.

7. Sažetak

Ovaj rad se bavi prikazom etruščanskih demona i zagrobnih božanstava, s posebnim naglaskom na etruščansko shvaćanje zagrobnog svijeta i etruščanskog poimanja duše. Etruščani, poznati po svojoj izrazitoj religioznosti i značajnoj ulozi proricanja u svakodnevnom životu, razvili su bogatu tradiciju vjerovanja u kontekstu smrti, što je razmotreno u radu. Kroz analizu izvora, poput Tegule iz Kapue, Zagrebačke lanene knjige i Jetre iz Piacenze, pruža se uvid u religijske prakse i prikaze zagrobnih božanstava kod Etruščana. Istaknuta je i uloga proroka Tagesa i Vegoje, koji su imali središnje mjesto u etruščanskom sustavu proricanja. Prikazana su i božanstva podzemlja, uključujući Aitu, Phersipnai, Šurija, Cathu i Lura, čiji prikazi u umjetnosti i simbolika ukazuju na njihov značaj u kontekstu smrti i prijelaza u zagrobni svijet. Analizirani su zagrobni demoni *Tuchulcha*, *Charun*, *Lasa* i *Vanth*, kao i psihopomp *Turms*, čija je uloga ključna u etruščanskoj eshatologiji. Kroz rad se, također, istražuje sinkretizam simbola povezanih s božanstvima, demonima i psihopompima. Završno poglavlje fokusira se na etruščansku percepciju duše, smrti i prijelaza u podzemlje, s osvrtom na enigmatičnu figuru *Phersu*, koja je značajna u kontekstu zagrobnih igara. Freske na grobnicama dodatno ilustriraju putovanje u podzemlje, te daju prikaz etruščanskog shvaćanja zagrobnog života.

Ključne riječi: Etruščani, zagrobna božanstva, zagrobni svijet, demoni, psihopompi, proricanje, *Aita*, *Charun*, *Phersu*

8. Summary

Title: Etruscan demons and underworld deities

This thesis examines the depiction of Etruscan demons and sepulchral deities, with particular emphasis on the Etruscan understanding of the afterlife and their conception of the soul. The Etruscans, known for their profound religiosity and the central role of divination in everyday life, developed a rich tradition of beliefs in the context of death, which is explored in this work. Through the analysis of sources such as the Capua tile, the Zagreb Linen Book, and the Liver of Piacenza, insights are provided into religious practices and representations of the Etruscan afterlife deities. The role of prophets, particularly *Tages* and *Vegoia*, who held a central place in the Etruscan divination system, is also highlighted. The thesis presents the deities of the underworld, including *Aita*, *Phersipnai*, *Śuri*, *Catha*, and *Lur*, whose artistic depictions and symbolism point to their significance in the context of death and transition to the afterlife. The study also analyzes the underworld demons *Tuchulcha*, *Charun*, *Lasa*, and *Vanth*, as well as the psychopomp *Turms*, whose role is crucial in Etruscan eschatology. Furthermore, the thesis explores the syncretism of symbols associated with these deities, demons, and psychopomps. The final chapter focuses on the Etruscan perception of the soul, death, and the journey to the underworld, with special attention to the enigmatic figure of *Phersu*, significant in the context of funerary games. Tomb frescoes further illustrate the journey to the underworld, providing a visual representation of the Etruscan understanding of the afterlife.

Keywords: Etruscans, underworld deities, afterlife, demons, psychopomps, divination, *Aita*, *Charun*, *Phersu*

9. Popis literature

A. Avramidou, 2009, The *Phersu* Game Revisited, *Etruscan Studies: Journal of the Etruscan Foundation*, vol. 12, no. 1, 2009, 73-88.

G. Bonfante, L. Bonfante, 2002, *The Etruscan Language: An Introduction, Revised Edition*, Manchester University Press, Manchester, 2002.

L. Bonfante, J. Swandling, 2006, *Etruscan Myths*, The British Museum Press, London, 2006.

J. R. Brandt, 2015, Passage to the Underworld: Continuity or Change in Etruscan Funerary Ideology and Practices (6th-2nd Century BC)?, *Studies in Funerary Archaeology*, Vol. 7, 2015, 105-183.

J. R. Brandt, 2020, Emotions in a Liminal Space: A Look at Etruscan Tomb Paintings, *Reading Roman Emotions: Visual and Text Representations*, *Acta Instituti Romani Regni Sueciae*, eds. H. von Ehrenheim, M. Prusac-Lindhagen, vol. 4, Stockholm, 2020, 41-66.

R. Briffault, 1927, *The Mothers: A Study of the Origins of Sentiments and Institutions*, Vol. 3, London, 1927.

A. Daveloose, 2017, Funerary Transformations in an Etrusco-Italic Community: Social Display and Austerity in Hellenistic Chiusi, *Papers of the British School at Rome*, Vol. 85, British School at Rome, 2017, 37-69.

A. Diesel, 2008, Felines and Female Divinities: The Association of Cats with Goddesses, Ancient and Contemporary, *Journal for the Study of Religion*, Vol. 21, No. 1, 2008, 71-94.

S. Eitrem, 1909, *Hermes und die Toten*, In kommission bei J. Dybwad, 1909.

M. Eliade, 1958, *Patterns in Comparative Religion*, New York, 1958.

M. Eliade, 1968, *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*, New York, 1968.

Platon, *Fedon*, 1966. prijev. K. Rac, J. Zovko, Zagreb, Naklada Jurčić, 1996.

S. Fogliazza, Wolves and Gods in the Etruscan World, *Acta Musei Tiberiopolitani*, Vol. 3, 2020, 95-102.

R. Grevs, 1987, *Grčki mitovi*, Beograd, 1987.

N. T. de Grummond, 2004, For the Mother and for the Daughter: Some Thoughts on Dedications from Etruria and Praeneste, *Hesperia Supplements, Essays in Honor of Sara A. Immerwahr*, Vol. 33, 2004, 351-370.

N. T. de Grummond, 1991, Etruscan Twins and Mirror Images: Dioskouroi at the Door, *Yale University Art Gallery Bulletin*, Yale University Art Gallery, 1991, 10-31.

N. T. de Grummond, E. Simon, 2006, *The Religion of the Etruscans*, University of Texas Press, 2006.

N. T. de Grummond, 2006, *Etruscan Myth, Sacred History and Legend*, University of Pennsylvania, 2006.

N. T. de Grummond, 2008, Moon over Pyrgi: *Catha*, an Etruscan Lunar Goddess?, *American Journal of Archaeology*, Vol. 112, No. 3, Boston, 2008, 419-428.

N. T. de Grummond, 2014, The Cult of *Lur*: Prophecy and Human Sacrifice?, *Quaderni annuali dell'Istituto di Studi sul Mediterraneo antico*, Vol. XI, Pisa, Roma, 2014, 141-152.

J. E. Harrison, 1913. *The Religion of Ancient Greece*, London, 1913.

H. M. Hine, trans. 2010, *Seneca: Natural Questions*, The University Chicago Press, Chicago and London, 2010.

- P. R. Holloway, 1965, Conventions of Etruscan Painting in the Tomb of Hunting and Fishing at Tarquinii, *American Journal of Archaeology*, Vol. 69, No. 4, University of Chicago Press, 1965, 341-347.
- J. R. Jannot, 2000, Etruscans and the Afterworld, *Etruscan Studies, Journal of the Etruscan Foundation*, Vol. 7, No. 4, University of Massachusetts Amherst, 2000, 81-99.
- J. R. Jannot, 2005, *Religion in Ancient Etruria*, The University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin, 2005.
- I. Krauskopf, 1988, *Aita, Lexicon iconographicum mythologiae classicae (LIMC)*, Zürich, 1988.
- I. Krauskopf, 2013, Gods and Demons in the Etruscan Pantheon. J. MacIntosh Turfa (ur.), *The Etruscan World*, Routledge, Abingdon, 2013, 513-527.
- B. E. MacDonald, 2022, *Vanth: An Iconographical Study of an Etruscan Psychopomp*, Stellenbosch University, 2022.
- M. Morris, 2016, *First in Flight: Etruscan Winged „Demons“*, University of California, Berkeley, 2016.
- J. Neils, 2008, Niobe (?) on the Portonaccio Temple at Veii, *Etruscan Studies*, Vol. 11, No. 1, 2008, 35-48.
- G. Olmsted, 1994, *The Gods of the Celts and the Indo-Europeans*, Innsbruck, 1994.
- M. Pallottino, 2008, *Etrušćani*, Zagreb, 2008.
- L. C. Pieraccini, 2016, Sacred Serpent Symbols: The Bearded Snakes of Etruria, *Journal of Ancient Egyptian Interconnections*, Vol. 10, 2016, 92-102.

- E. Rohde, 1925, *Psyche: The Cult of Souls and the Belief in Immortality Among the Greeks*, Routledge, 1925.
- L. Rombai, 1985, *The Land of the Etruscans*, Firenze, 1985.
- P. D. C. de la Saussaye, 1902, *The Religion of the Teutons*, Boston, USA and London, 1902.
- S. Steingräber, 2006, *Abundance of Life: Etruscan Wall Painting*, Los Angeles, 2006.
- S. Stopponi, 2008, Un luogo per gli dèi nello spazio per i defunti, *Universita degli Studi di Macerata*, 2008, 559-588.
- A. Tuck, 2009, On the Origin of the *Vanth*: Death Harbringers and Banshees in the Etruscan and Celtic Worlds, *New Perspectives on Etruria and Early Rome: In Honor of Richard Daniel de Puma*, University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin, 2009, 251-263.
- O. W. von Vacano, 1965, *The Etruscans in the Ancient World*, Indiana University Press, Bloomington, Indiana, 1965.
- F. J. M. de Waele, 1927, *The Magic Staff or Rod in Graeco-Italian Antiquity*, Radboud University Nijmegen, 1927.